

TÜRKÇEDE +sA- İSİMDEN FİİL YAPMA EKİ

*Şahap BULAK**

ÖZET

Bu çalışmada, “*arzu etmek, istemek*” anlamındaki +sA- isimden fiil yapma ekini tanıtmak ve bu ekin özelliklerinin belirlenmesine katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Bu amaçla öncelikle Altayist ve Türkologların +sA- isimden fiil yapma eki hakkındaki görüşleri verilerek konunun tartışılması sağlanmıştır. Tarihi kaynaklardaki bilgilerden ve tarihi metinlerdeki örneklerden hareketle +sA- isimden fiil yapma ekinin yapısı ve kökeni incelenmiş ve bu ekin “*bir şeyi kendi istekleri, kendi dilekleri arasında saymak*” anlamındaki sa- fiilinin eklenmesinden oluşan bir isimden fiil yapma eki olduğu sonucuna varılmıştır. Bu ekin Köktürk Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve Çağatay Türkçesindeki kullanımları örneklendirilerek tarihi gelişimi incelenmiş, +sA- isimden fiil yapma ekinin Türkçenin tarihi dönemlerinde kullanılan canlı bir ek olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca +sA- ekinin Çağdaş Türk Dillerindeki kullanımı incelenmiş ve örneklendirilmiştir. +sA- isimden fiil yapma ekinin tespit edilen on iki genişletilmiş şeklinin şekil, anlam ve işlevleri incelenerek örneklendirilmiştir.

-sA- şart kipi ekinin yapısı, kökeni ve tarihi gelişimi ile ilgili bilgi verildikten sonra +sA- isimden fiil yapma eki ile ilişkisi incelenmiş, bu iki ekin yapı ve köken olarak farklı ekler olduğu, tarihi süreç içinde birbirine karıştırıldığı tespit edilmiştir. +sI- isimden fiil yapma ekinin yapısı, kökeni ve tarihi gelişimi ile ilgili bilgi verildikten sonra +sA- isimden fiil yapma eki ile ilişkisi incelenmiş, bu iki ekin köken, işlev ve anlam bakımından farklı ekler olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, dilbilgisi, ekler, yapım ekleri, +sA- isimden fiil yapma eki.

SUFFIX +sA- WHICH MAKES VERB FROM NOUN IN TURKISH

ABSTRACT

In this study, it is aimed to define the suffix +sA- which makes verb from noun and means “want, desire” and to contribute for identifying the properties of that suffix. For this purpose, firstly the views of Turkologists and Altayist about suffix +sA which makes verb from nouns to discuss views on the subject has been given. By using examples of historical texts and historical sources of information to make verb from nouns suffix names the structure and origin of +sA- was determined and it was concluded that this suffix +sA- which is meaning in considering a thing on their own and considering it between their own wishes is a suffix which makes verb from nouns. The historical development of this suffix by using examples of Kokturk

* Okt. Siirt Üniversitesi Türk Dili Öğretmeni, Elmek: sahapbulak@mynet.com

Turkish, Old Uigur Turkish, Karahan Turkish, Khwarezm Turkish, Kipchak Turkish, Old Anatolian Turkish and Chagatai Turkish uses was determined and it was stated that suffix is a living suffix. Besides, the uses of +sA- was determined and some examples about it were given. Again the identified extended 12 types of +sA- suffix which makes verb from nouns were illustrated.

After giving information about the structure, the origin and historical development of suffix conditional mood -sA-, the relationship with +sA- which make verb from noun and +sA- suffix were examined. And it is identified that these two suffixes different as origin and structure and they are confused to each other in historical period. After giving information about the structure, origin and historical development of +sI- suffix which makes verb from noun the relation with +sA- was determined and it was identified that these two suffixes are different in terms of function and meaning.

Key Words: Turkish, grammars, suffixes, derivational suffixes, suffix +sA- which makes verb from noun.

1.Giriş

Bugüne kadar dilcilerce en çok incelenen ve hakkında en çok fikir ileri sürülen yapım eklerinden biri +sA- isimden fiil yapma ekidir. Bu ekin birçok araştırmanın konusu olması, hakkında çok farklı fikirlerin öne sürülmesine neden olmuştur. “*Arzu etme, istek, meyil etme, ihtiyaç duyma*” anlamı taşıyan +sA- eki hakkındaki tartışma konularının başında bu ekin isimden fiil yapma eki mi yoksa fiilden fiil yapma eki mi olduğu konusudur. Bu konuda dilcilerin önemli bir kısmı bu ekin isimden fiil yapma eki olduğu konusunda hemfikirlerse de bu ekin aynı zamanda fiilden fiil yapma eki olduğunu ileri sürenler de vardır. Örneğin Clauson +sA- ekini Karahanlı döneminde yaygın kullanılan fiilden fiil yapma ekleri arasında ele alır. (Clauson, 1972: XLVI ve15)

Gabain, +sA- (+sa- /+sä-) isimden fiil yapma ekinin işlek olmadığını söyledikten sonra bununla ilgili bir örnek vermekle yetinirken (Gabain, 2007:50) Brockelmann, ekin /s/’sinin /a/ ile genişlemiş şekli olduğunu, istek ifade eden +sA- ekinin sa- “*saymak düşünmek, istemek*” fiili ile aynı olduğunu, bu fiilin ekleşmesinden oluştuğunu ifade eder. (Brockelmann, 1951:§153) Kocasavaş, bu izahta +s ve +a unsurlarının mahiyetinin yeterince belirtilmediğini, +a’nın isimden fiil yapma eki olup olmadığını açık olmadığını, +a isimden fiil yapma eki kabul edilirse +s’nin fiilden isim yapan bir ek olması gerektiğini belirtir. Türkçede böyle bir ek olmadığına göre bu +s’nin yanlış hece bölünmesiyle türemiş bir ses olabileceğini söyler. (Kocasavaş, 1998:419)

Deny, +sA- ekini, +sI- isimden fiil yapma ekinin varyantı olarak kabul ederek ekin az kullanılan, getirildiği isme “*arzu, istek, meyil*”, “*takdir, tahmin*”, “*başlamalı veya yaptırımı*” gibi anlamlar kazandıran fiiller yapan bir ek olduğunu ileri sürer. (Deny, 1941:§844) Ramstedt “Türkçede Şart Hakkında” adlı makalesinde isme gelen +sA- ekiyle fiile getirilen -sA- ekinin ayrı ekler olduğunu belirtir. Bilig+se-, bil-ü-se- (>bil-se-) örnekleriyle durumu açıklamaya çalışarak fiile getirilen -sA- ekinin aslında bir ek olmayıp se- “*istemek, arzu etmek*” fiilinin ekleşmiş şekli olduğunu ifade eder. (Ramstedt, 1946:120-126) Ramstedt’in bu görüşüne katılmayan Kocasavaş, fiile getirilen -sA- ekinin se- fiilinin ekleşmesiyle ortaya çıktığını düşünmenin oldukça zor olduğunu, esasen Moğolca’da da görülen se- fiilinin, Türkçedeki sa- “*saymak*” fiiliyle bir ilgisi bulunmadığını belirtir. (Kocasavaş, 1998:420) W. Bang, “Olumsuz Fiil” adlı makalesinde +sAr ekinin yapısını sa- “*arzu etmek, istemek, hedeflemek*” gibi bir fiile bağlamaktadır. Ona göre -sAr<-

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

sa-r/-se-r olup –sa/-se- <*sa-’dır. –r ise geniş zaman ekidir. (Bang, 1923:116-117) Räsänen de Bang’ın bu görüşüne katılmaktadır. Bunu, –sA~–sI- “*bir şey istemek*” <sa- “*saymak, düşünmek, istemek*” şeklinde ifade ederek +sA- ekini, +sI- ekinin varyantı olarak kabul etmektedir. (Räsänen, 1957:150) Bang’ın açıklamasını kabul etmenin zor olduğunu söyleyen Kocasavaş, her şeyden önce *sa- gibi bir fiilin geniş zamanı olan +sAr’ın daha Eski Türkçe döneminde eklediğini kabul etmenin mümkün olmadığını savunur. (Kocasavaş, 1998:420)

Ercilasun, Eski Uygur Türkçesi ve Divanü Lugat-it-Türk’ten aldığı örnekleri değerlendirerek istek ifadesi veren +sA- isimden fiil yapma ekinin ses olayları neticesinde fiil kök ve gövdelerinde de kullanılmaya başladığını belirtmektedir. Kaşgarlı’da fiilden fiil yapma eki –sA-’den bahsedilemeyeceğini, ancak –g/ğ eki düştükten sonra onun yerine kaim olan –I/-U’den sonra +sA- isimden fiil yapma ekinin geldiğini ve bu ekin bu örneklerde de ewse-, etse- kelimelerinde olduğu gibi isimden fiil yapma eki kabul edilmesi gerektiğini söyler. (Ercilasun, 1995:449–455)

+sA- ekinin Türkçede eskiden beri kullanılan fakat işlek olmayan eklerden biri olduğunu söyleyen Ergin, örnekleri eskiden daha çok olan bu ekin istek ifadesi için kullanıldığını, günümüzde ancak birkaç fiilde görüldüğünü, olma veya yapma ifade eden fiiller yaptığını belirtir. (Ergin, 1993: 174) Türkiye Türkçesinde isimden fiil türeten ve örnekleri sayılı olan +sA- ekiyle istek, dilek ifade eden fiiller türetildiğini söyleyen Zülfikar, türetilen fiillerin, isim ve sıfat yapma ekleriyle bu anlamda çeşitli kavramları karşılayabildiğini ve istek kavramının bu isimlerde korunduğunu belirtir. (Zülfikar, 1991:138) +sA- ekinin isim kök ve gövdelerinden eklendiği isme karşı istek ve ihtiyaç bildiren fiiller ile eklendiği isimden ve genellikle sıfatlardan “*gibi görmek, gibi saymak*” anlamında fiiller türetmek olmak üzere az çok iki farklı görevle kullanıldığını belirten Korkmaz, +sA ekinin aslında istek bildiren ve işlek olmayan bir ek olduğunu söyler. (Korkmaz, 2003:121-122) +sA- eki fiillerinin Eski Türkçede istek fiilleri anlamında canlı olan –se- fiillerinin günümüzde de özellikle cinsi istek anlamında oldukça canlı kaldığını fakat bunların dışında istek ifadesi taşıyan örneklerinin sayılı olduğunu söyleyen Banguoğlu, Eski Türkçede +sA- fiilleri (istek) ile +sI- fiillerinin (benzerlik) iyice ayırt edildiğini, fakat yine öteden beri bu iki ekin ve uzatılmışlarının dil şuurunda, belki anlam ve ses yakınlığı sebebiyle, karıştırıldığını görüldüğünü belirtir. (Banguoğlu, 2000:222-223)

“*Bir şeye karşı duyulan arzu*”yu ifade eden +sA- ekinin aslında sadece isimlerden fiil yapan bir ek olduğunu, bu ekin, Divanü Lugat-it-Türk’te çok daha işlek olarak isimlerden fiil türettiğini, bir hece düşmesi neticesinde fiil tabanına eklendiğinin sanıldığını ifade eden Hacıeminoğlu, hem fiilden fiil yapan, hem de isimlerden aynı anlam ve mahiyette fiiller türeten işlek bir ek olan bu ekin, aslında Türk Dilinin umumi kaidelerine aykırı olduğunu, çünkü Türkçede fiilden fiil türeten eklerle isimden fiil türeten eklerin ayrı olduklarını, yani aynı ekin hem fiil tabanına hem de isim tabanına gelemeyeceğini, fakat +sA- ekinin bu kaidenin dışında kaldığını ve aynı istisnai durumun –a/-e- ve –k/-k- (-k/-k- kuvvetlendirme; -k/-k- fiilden isim yapma) eklerinde de görüldüğünü, ama bunların +sA- eki kadar işlek olmadığını belirtir. Ayrıca Hacıeminoğlu, bu ek ile yapılan fiillerin, kök fiilinin ifade ettiği hareket veya oluşa karşı bir temayül, bir istek bildiren fiil isimlerinden türeyen isimler ile fiil tabanını teşkil eden nesneye karşı duyulan arzu ve ihtiyacı bildiren nesne isimlerinden türeyen fiiller olmak üzere menşeye bakımdan iki türlü olduğunu söyler. (Hacıeminoğlu, 1992:55)

Ekin aslının +sA- şeklinde isimden fiil yapma eki olduğunu, temel fonksiyonunun istek ifadesi taşımak olduğunu belirten Kocasavaş, ekin –g/ğ ekiyle fiilden yapılmış isimlere getirildiğini, –g/ğ ’nin düşmesiyle fiile getirilen ek haline geçtiğini, ektaki istek ifadesinin, hem isimlerden hem de fiillerden yapılmış şekillerde ve değişik ölçülerde ekin kalıplaşarak içinde yer aldığı birleşik eklerde de kendisini koruduğunu, ekin bulunduğu birleşik eklerin teşekkülünün farklı devrelerde oluştuğunu, bazı Türkologların +sA- ekinin bir sa- fiilinden getirmelerinin en azından

Turkish Studies

Türkçe'nin bilinen devrelerine uygun düşmediğini belirtir. Aynı durumu, paraleli olan +sI- ekinde de görmekte olduğumuzu söyleyen Kocasavaş, kullanılış, gelişme ve fonksiyon bakımından benzerlik gösteren bu iki ekin belki de birbirinin varyantı olduğunu ve şart ekinde de istek fonksiyonu olduğu için şart ekinin ilgili ekle alakalı olduğunu ifade etmektedir. (Kocasavaş, 1998:431-432)

Bu çalışmada, “*arzu etmek, istemek*” anlamındaki +sA- isimden fiil yapma ekini tanıtmak ve bu ekin özelliklerinin belirlemesine katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Bu amaçla Karahanlı Türkçesi dışında çok işlek olmayan fakat Tarihî ve Çağdaş Türk Dillerinde varlığını sürdüren, canlı bir isimden fiil yapma eki olan ve birçok genişletilmiş şekli olan +sA- eki incelenmiştir. Önce +sA- ekinin yapısı ve kökeni, tarihî gelişimi, Çağdaş Türk Dillerinde kullanımı ve genişletilmiş şekilleri, daha sonra +sA- eki ile –sA- şart kipi eki ilişkisi ve +sA- eki ile +sI- eki ilişkisi incelenmiştir. İnceleme örnekler üzerinden yapılarak sağlıklı sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır.

2. +sA- İsimden Fiil Yapma Ekinin Yapısı ve Kökeni

Kaşgarlı Mahmud Divanü Lugat-it-Türk'te +sA- ekinin görev ve kullanışları ile tarihî gelişmesine ışık tutan açıklamalarla birlikte bu ekin asıl yapısını gösteren açıklamalara da yer vermiştir. Kâşgarlı Mahmud: “*Arzu etmek*” anlamının bu “+sa-” (سه, سا) edatından (ekinden) çıkarılması Türklerin “*bir şey saydı*” demek olan “sadi nengni” sözünden alınmıştır. Sanki isteyen, o işi kendi dilekleri arasında saymış da onu dilemiş, istemiş. Nitekim “er suwsadi” denir ki, “*Adam susadi*” demektir ve su o adamın dilekleri arasında sayılmıştır, anlamındadır.” (C-I, 281-282) [Atalay, 2006] diyerek bu ekin “*bir şeyi kendi istekleri, kendi dilekleri arasında saymak*” anlamındaki sa- fiilinden geldiğini ifade etmektedir. Bu açıklamaya göre Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı XI. yüzyılda, “*arzu etmek, istemek*” anlamı veren +sA- isimden fiil yapma ekinin hangi fiilin kaynaşık ekleşmesinden meydana geldiği henüz unutulmamıştır. Sa- fiili, önce birleştiği ismi “*arzu duyma, isteme*” görevi ile fiilleştirmiş ve daha sonra da ekleşmiştir. Kaşgarlı'nın bu konudaki açıklaması Türkçenin dilbilim ölçülerine ve tarihî gelişme seyrine uygun düşmektedir. Ayrıca anlam olarak da “*bir şeyi dilemek, istemek, dilekleri arasında saymak, öyle kabullenmek*” anlamındaki bir fiil, “*arzu etmek, istemek, dilemek*” görevinde bir ekleşmeye geçişe uygundur. Buradan hareketle “*arzu etmek, istemek*” anlamı veren +sA- ekinin, “*bir şeyi dilekleri arasında saymak istemek*” anlamındaki sa- fiilinin ekleşmesinden oluştuğu söylenebilir. (Korkmaz, 1995: C-I, 191)

Kaşgarlı Mahmud sa- fillinin ekleşmemiş şeklini ayrıca ele almış ve örneklendirmiştir: “Sadi: “*saymak, bir şeyi kendi istekleri, kendi dilekleri arasında saymak*” “er koyuğ sadi” “*Adam koyun saydı.*” şu parçada dahi gelmiştir: Kara tünüğ keçürsedim/ Ağır unı uçursadım/ Yetigeniğ kaçürsadım/sakış içre künüm togdı “*Karanlık gecenin geçmesini, ağır uykunun uçmasını istedim; yedikardeşler yıldızının dönüşünü defalarca saydım. Ben sayarken günümün güneşi doğdu.*” (C-III, 247) [Atalay, 2006] Bu örneklerden anlaşılmaktadır ki, sa- fiili ekleşmesine rağmen bu dönemde fiil olarak da kullanılmaktadır.

Kaşgarlı ekin yapısı, görev ve kullanışları ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “S (س) ve elif (الف) harflerinin (+sA- ekinin) iki üç harfli isimlere olduğu gibi, iki üç harfli fiillere de geldiğini bilmelisin. Böyle siygalar için henüz yapıldığını, fakat yapılmak istenildiğini ve işleyenin o işi yapmak dileğinde olduğunu bildirir. Yapısı iki veya üç harfli isimlerle birlikte, bu çeşit fiillerden ziyade olanlara – dört ve beş harfli olanlara- da “+sa- (سا) edatı (eki) gelmek kuralı ise de az kullanılır. İki harfli isimlere geldiğine örnek: er etsedi “*adam et yemek istedi.*” “Et” kelimesi iki harflidir; sonuna “+sa-” (سا) getirmekle “*istemek, arzulamak*” anlamı meydana gelmiştir. “Er ewsedî” sözü de böyledir, “*Adam evini özledi.*” demektir. “ew” iki harflidir. +sa- (سا) getirilerek terkip edildiği için “*arzu etmek ve dilemek*” anlamı meydana gelmiştir. Üç harfli isimlere “+sa-” (سا) getirildiğine örnek: “er açığ sadi”, “er tatığ sadi” gibi. “*Adamın canı ekşi istedi*”, “*Adamın canı*

Turkish Studies

tatlı istedi” demektir. Yapısı üç harften artık olan isimlere geldiğine örnek: “er k ağ unsadı”, “er çinüştürüksedi” gibi ki, “*Adamın canı kavun istedi.*” “*Adamın canı çinüştürük¹ istedi.*” Kural hepsine uyar fakat biz bir takımlarını söyledik; gerisi buradan anlaşılır.” (C-I, 279-280) [Atalay, 2006]

+sA- eki isimden fiil yapan bir ektir. İki, üç harfli hatta daha fazla harfli isimlere gelerek onlardan fiil türetir. Eklendiği isimlere “*arzu etmek, istemek*” anlamı katar. Buraya kadar Kaşgarlı’nın verdiği bilgilerde ve örneklerde Türkçenin yapısına, kurallarına ve tarihî gelişimine aykırı bir durum bulunmamaktadır. Fakat Kaşgarlı’nın bu ekin aynı zamanda iki üç harfli - hatta daha fazla harfli- fiillere de geldiğini söylemesi Türkçenin yapısına uymamaktadır. Çünkü Türkçedeki yapım ekleri ya isim yapım eki ya da fiil yapım ekidir. İsimden fiil türeten bir ekin aynı zamanda fiil köklerine gelmesi mümkün olmadığına göre, Kaşgarlı’nın gösterdiği örneklerin önce birer isimleşme aşamasından geçmiş olması gerekir. Aksi takdirde kuraldışı bir durum oluşur.

Kaşgarlı’nın verdiği bilgilerde aslında burada görülen kuraldışılığın cevabı da -açık olmasa da- vardır. Kaşgarlı: “İki harfli fiillere örnek: “er k ızın öpsedi”, “ol ya atsadı” gibi; “*Adam kızını öpmek istedi.*”, “*O, ok atmak istedi.*” demektir. Asılları öpdi, attı’dır. Üç harfli fiillere örnek: er yük kötürsedi, ol k uş uçursadı gibi ki, “*adam yük götürmek istedi*”, “*o kuş uçurmak istedi*” demektir. Harfi üçten artık olanlara örnek: “Ol Tengriğe kirtkinedi”, “*O, Tanrı’nın birliğini açıkça söylemek istedi.*”” diyerek +sA- ekinin iki, üç ve üçten fazla harfli fiillere geldiğini gösteren örnekler verdikten sonra: “Bu kural, sonunda /r/ ر harfi bulunan kelimelerde çok kere değişir. Böyle sonunda /r/ (ر) olan kelimeler tok ve kalın ahenkli olursa +sa- سا harfinden (ekinden) önce bir /ğ/ (غ) harfi (-ğ eki) gelir; kök olan fiilin mastarı “mek”li ise veya ince ahenkli olursa +sa- (سا) ekinen evvel bir /k/ (ك) harfi (-g/-k eki) gelir: “ol ewge barğ sadı”, “men seni körügsedim” gibi ki, “*O kimse eve varmak diledi*”, “*Ben seni görmek istedim.*” demektir. “barğ sadı” yerine “barsadı”, “körügsedi” yerine “körsedi” denilse dahi, olabilir. Fakat ben kullanılan şekli gösterdim. Bunların aslı “bardı” ve “kördi”dir.” Kelimenin sonunda /l/ (ل) harfi bulunursa bu, kurala uyar. Ol andın yarmak alğ sadı” “*O, ondan para almak istedi.*” (C-I, 280-281) [Atalay, 2006] demektir.

Ayrıca Kaşgarlı, üçten fazla harfli fiillere bu ekin geldiğini örneklendirirken Karahanlı Türkçesinde sonu /r/ ve /l/ harfiyle biten üçten fazla harfli fiillere +sA- ekinin doğrudan gelmediğini, bu tür fiillerin +sA- ekini almadan önce bir -ğ/-g ekiyle isimleştikten sonra bu eki aldığını belirtmiştir. Burada verdiği örnekler dışında kitabının değişik yerlerinde verdiği bu türden örneklerle de rastlanır: barğ sa- (< bar-ğ +sa-) “*varmak istemek*”, keligse- (< kel-ig+se-) “*gelmek istemek*”, açğ sa- (< ac-ğ +sa-) “*ekşi istemek*”; er açğ sadı “*Adam ekşi istedi.*” (C-I, 302), tatğ sa- (< tat-ğ +sa-) “*canı tatlı istemek*”; er tatğ sadı “*Adamın canı tatlı istedi.*” (C-I, 279), ölüğse- (< öl-ğ+se-) “*ölmek istemek*”; er ölüğsedi “*Adam ölmek istedi.*” (C-I, 303) [Atalay, 2006] gibi. Ayrıca sonu /t/ ile biten iki örnekte de -ğ/-g ekinin henüz düşmediği görülmektedir: tatğ sa- (<tat-ğ +sa-) “*canı tatlı istemek*” (C-III, 332-333); satğ sa-² (<sat-ğ +sa-) “*satmak istemek*” (C-III, 333) [Atalay, 2006]. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde kullanılan eşidigsemek<eşid-ig+se-mek (Altun Yarıuk, 250/11, 250/16); öpügseyür men (<öp-üg+se-y-ür men), kawışğ sayur men <kawış-ğ +sa-y-ur men) (Arat 1965:20) örneklerine bakıldığında bu dönemde /r/, /l/ve /t/ harflerinin yanında /d/, /p/ ve /ş/ harfleriyle biten fiillerden sonra da +sA- ekinin doğrudan gelmediği, bu tür kelimelerin +sA- ekini almadan önce bir -ğ/-g ekiyle isimleştikten sonra bu eki aldığı görülmektedir.

Bu örneklerden +sA- ekinin sadece isim kök ve gövdelerine gelen bir isimden fiil yapma eki olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Eski Türkçedeki-ğ/-g fiilden isim yapma ekinin eklendiği fiil kök ve gövdelerinden düşmeye başladığı görülür. Fakat Eski Uygur Türkçesi döneminde sonu

¹ Çinüştürük, turfanda olarak Çin’de yetişen fındık büyüklüğünde bir yemiştir.

² Buradaki sat- fiilinde -ğ/-g eki hâlâ varlığını sürdürürken, satsa-(<sat+sa-) “*satmak istemek*” (C-III, 284) [Atalay, 2006] örneğinde ise -ğ/-g eki kullanımdan düşmüştür.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

/r/, /l/, /t/, /d/, /p/ ve /ş/ harfleriyle biten fiillerden sonra; Karahanlı Türkçesi döneminde ise sonu /r/ , /l/ ve bazı /t/ ile biten fiillerden sonra +sA- ekinin doğrudan gelmediği, bu tür fiillerin +sA- ekini almadan önce bir -ğ/-g ekiyle isimleştikten sonra bu eki aldığı görülmektedir. Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak, -ğ/-g ekinin, Karahanlı Türkçesi döneminde bazı fiillerden sonra artık kullanımdan düştüğü fakat sonu /r/ , /l/ ve bazı /t/ ile biten fiillerde düşme sürecine girdiği fakat bunun henüz tamamlanmadığı söylenebilir. Bu durum, +sA- isimden fiil yapma ekinin önce isimlere daha sonra -ğ/-g eki ile fiilden türeyen isimlere eklendiğini ve Türkçenin ses tarihindeki gelişme seyrine uygun olarak, bu -ğ/-g ekinin eriyip kaybolmasından sonra da üçüncü bir aşama olarak fiillere gelebildiğini ortaya koymaktadır. Fiil köklerinden düşen -ğ/-g ekinin henüz düştüğü ve varlığını hissettirmeye devam ettiği de bu tür fiil köklerinden sonra +sA- isimden fiil yapma ekinin getirilmesinden anlaşılmaktadır.

Bu dönemde -ğ/-g fiilden isim yapma ekinin düşme sürecine girdiği fakat bütün fiil köklerinden aynı anda düşmediği, bunun bir süreç dâhilinde olduğu anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'nın verdiği: Alıgsa- (<al-ıg+sa-) “*almak istemek*”; (C-I, 281); alsa-(<al+sa-) “*almak istemek*” (C-I, 278); ölüge-(<öl-üg+se-) “*ölmek istemek*” (C-I, 303); ölse-(<öl+se-) “*ölmek istemek*” (C-I, 278)[Atalay, 2006] örneklerinde görüldüğü gibi sonu /l/ ünsüzüyle biten aynı fiillerin bulunduğu örneklerde hem -ğ/-g ekinin kullanıldığı hem de -ğ/-g ekinin kullanımdan düştüğü örnekler mevcuttur.

Kaşgarlı'nın verdiği örnekler arasında bulunan: tepse-(<tep+se-) “*haset etmek istedi*” “ol anı tepsedi” “*O, ona haset etti, günüledi.*” (C-III, 283); bütse-(<büt+se-) “*baş bütse*” “*Yara iyileşmeye yaklaştı.*” (C-III, 283-284); buxsa-(<bux+sa-) “*kabul etmemek, zorla yapmak*” “ol anğ ar buxsadı” “*O, onun emrini kabul etmedi, işi zorla yaptı.*” (C-III, 284); yükse-(<yük+se-) “*yükselmek, uzamak*” “*yüksedi neng*” “*Nesne yükseldi, uzadı.*” (C-III, 306); axsa-(<ax+sa-) “*aksamak, topallamak*” “at axsadı” “*At aksadı, topalladı.*” (C-I, 276) [Atalay, 2006] örneklerinde görüldüğü üzere +sA- ekinin bu dönemde “*arzu etmek, istemek*” anlamının dışında farklı anlamlarda kullanılmaya başlandığı da görülür.

3. +sA- İsimden Fiil Yapma Ekinin Tarihi Gelişimi

+sA- ekine, günümüze ulaşan Köktürk metinlerinde rastlanmıyor. Zeynep Korkmaz, Kaşgarlı Mahmud'un XI. Yüzyıl Türkçesinde kullanılan çok örnek vermesine, +sA- ekinin Moğolca ile de ortaklaşmasına ve Türk Dilinin XI. yüzyıldan sonraki kollarında da yer almasına bakarak, tabii olarak bu ekin Köktürk Türkçesinde de varlığını kabul etmek gerektiğini söyler. (Korkmaz, 1995:191)

Eski Uygur Türkçesinde ise “*arzulama, istek duyma*” anlamı veren +sA- (+sa- /+sä-) eki, fazla işlek değildir. Eski Uygur Türkçesi eserlerinden Altun Yaruk'ta: “*suvsamak* (<suw+sa-mak) (Altun Yaruk, 102/15, 118/4, 609/19, 610/5, 610/23); *suvsatmamak* (<suw+sa-t-ma-mak) (Altun Yaruk, 220/22); *eşidigsemek* (<eşid-ig+se-mek) (Altun Yaruk, 250/11, 250/16); *körügsegülük* (<kör-üg+se-gü-lük) (Altun Yaruk, 118/21); *körügsemegülük* (<kör-üg+se-me-gü+lük) (Altun Yaruk, 119/21); *körügsep* (<kör-üg+se-p) (Altun Yaruk, 625/4); *körügseyür* (<kör-üg+se-y-ür) (Altun Yaruk, 495/9, 655/8); *eşidigsemekke* (<eşid-ig+se-mek+ke) (Altun Yaruk, 248/10, 250/8, 250/9)[Kaya,1994] örnekleri yer alır. Eski Uygur Türkçesi dönemine ait eserlerden İyi ve Kötü Prens Hikâyesi'nde de +sA- eki ile ilgili: *kirigsäyür* (<kir-ig+sä-y-ür) (İyi ve Kötü Prens Hikâyesi XXI/8); *barıgsadınaz*³<bar-ıg+sa-dı-naz (İyi ve Kötü Prens Hikâyesi LXVIII/8)[Hamilton, 1998] örneklerine rastlanır. Uygur Mani metinlerinden Aprınçur Tigin'in şiirinde de *öpügseyür* men

³ Hamilton, bu kelime ile ilgili: “Buradaki *barıgsadınaz*'daki ikinci şahıs çokluk ekinin, tıpkı LIX.5'teki *eçinaz* ve LXIX.5'teki *saçınmaz*'da olduğu gibi -nız/-niz yerine *naz/näz* biçiminde yazılmış olması dikkat çekmektedir.” notu düşmüştür.

(<öp-üg+se-y-ür men) “öpmek istiyorum”, kawışığ sayur men <kawış-ığ +sa-y-ur men) “kavuşmak istiyorum” (Arat 1965:20) örneklerine rastlanır. Eski Uygur Türkçesinde +sA- ekinin genişletilmiş şekli olan ve sıfat olan fail türeten +sAk (<+sA-k) ekinin kullanıldığı örnekler de mevcuttur: kaksak (<käk+sä-k) “kindar, kinli” (käk “kin” –k fiilden isim yapma eki ile) (Gabain, 2007:50) aksak (<ak+sa-k) (Altun Yaruk, 300/10); aksaklar (<ak+sa-k+lar) (Altun Yaruk, 118/10); karsak (<kar+sa-k) (Altun Yaruk, 599/16); yüksek (<yük+se-k) (Altun Yaruk, 416/4) [Kaya,1994]; yüksäk (<yük+sä-k) (İyi ve Kötü Prens Hikâyesi LXII/5) [Hamiton, 1998] gibi.

+sA- eki Karahanlı Türkçesi döneminde çok işlek bir ektir. İsim kök ve gövdelerine gelerek “arzu etmek, istemek” anlamında fiiller türettir: Aşsa-<aş+sa-) “yemek yemek istemek”, “ol anı aşsattı” “O, ona yemek arzulattı.” (C-I, 262); yağ sa-<yag+sa-) “canı yağ istemek”, “er yağ sadı” “Adamın canı yağ istedi.” (C-III, 306); bağ ırsa-<bağ ır+sa-) “canı ciğer istemek”; “er bağ ırsadı” “Adamın canı ciğer istedi.” (C-III, 332) ; balıksa-<balık+sa-) “canı balık yemek istemek”; “er balıksadı” “Adam balık yemek istedi.” (C-III, 334) ; egirse-<egir+se-) “ilaç kullanmak istemek”; “er egirsemi” “Adam ilaç kullanmak istedi.”⁴ (C-I, 302); erükse-<erük+se-) “canı erik istemek”; “er erüksedi” “Adamın canı erik istedi.” (C-I, 303); etse-<et+se-) “canı et istemek” “er etsedi” “Adamın canı et istedi.” (C-I, 275); ewse-<ew+se-) “evi özlemek” “er ewsemi” “Adam evini özledi.” (C-I, 277); kurutsa-<kurut+sa-) “canı lor peyniri(çökelek) istemek” “er kurutsadı” “Adamın canı lor peyniri istedi.” (C-III, 332); açığ sa-<açığ+sa-) “canı ekşi istemek” “er açığ sadı” “Adam ekşi istedi.” (C-I, 302) [Atalay, 2006].

Bu dönemde fiil köklerinden sonra da +sA- ekinin kullanıldığı görülür. Bu durum, +sA- ekinden önce fiil kök ve gövdelerine gelerek onları isimleştiren -ğ /-g ekinin eriyip kaybolmasıyla oluşmuştur. +sA ekinin doğrudan fiillere geldiği örnekler şunlardır: okıtsa- (<okıt+sa-) “okutmak istemek” “ol bitik okıtsadı” “O, mektup okutmak istedi.” (C-I, 302); öpse-<öp+se-) “öpmek istemek”, “men anı öpsedim” “Ben onu öpmek istedim.” (C-I, 275); atsa-<at+sa-) “atmak istemek”, “ol ok atsadı” “O, ok atmak istedi.” (C-I, 275); ölse-<öt+se-) “öte geçmek istemek”, “ol öttin ötsedi” “O, delikten öte geçmek istedi.”⁵ (C-I, 276); itse-<it+se-) “itmek istemek”, “ol taşğ itsedi” “O, taşı itmek istedi.” (C-I, 276); açsa-<aç+sa-) “açmak istemek”, “er kapuğ açsadı” “Adam kapıyı açmak istedi.”⁶ (C-I, 276); içse-<iç+se-) “içmek istemek”, “ol suw içsedi” “O, su içmek istedi.” (C-I, 276); axsa-<ax+sa-) “aksamak, topallamak”, “at axsadı” “At aksadı, topalladı.” (C-I, 276); idhsa-⁷ (<ıdh+sa-) “göndermek istemek”, “ol kulın manğa idhsadı” “O, kulunu bana

⁴ Bu kelime “ilaç, eğirmek, kuşatmak” olmak üzere üç farklı anlamıyla aynı maddede örneklendirilmiştir. Bunlardan ilaç isim, diğerleri fiil olduğu için bunların aldığı +sA eki “ilaç”ta isme diğer kelimelerde fiile gelmiştir. Birinci kelimeyi yukarıda verdik. Diğerlerini buradaki duruma dikkat çekmek için buraya aldık: egirse-<egir+se-) “eğmek istemek” “uragut yıp egirsemi” “Kadın ip eğirmek istedi.” (C-I, 302); egirse-<egir+se-) “sarmak, kuşatmak istemek” “beg kend egirsemi” “Bey kaleyi kuşatmak istedi.” (C-I, 302);

⁵ Kaşgarlı Mahmud bu kelimeye verdiği örnekten sonra “Herhangi bir şeyden öte geçmek de böyledir.” diye bir not düşmüştür. (C-I, 276).

⁶ Kaşgarlı Mahmud bu kelimeye verdiği örnekten sonra “Her şeyi açmak istemek de böyledir.” diye bir not düşmüştür. (C-I, 276).

⁷ Besim Atalay, bu kelime için verdiği dipnotta: “Her ne kadar yazma nüshada fiil idhsadı imlâsında yazılmış ise de ð harfinin altındaki esre kırmızı mürekkepledir; buna güvenilemez. Ayrımın (vezin) gereğince ð harfi sakın olmalıdır.” (C-I, 276) demektedir. Aynı açıklamayı üzse- ve ağ sa- fiillerinde de yapmaktadır. -g/-ğ fiilden isim yapma ekinin düşmesiyle +sA- ekinin doğrudan fiillere gelip gelmediği konusunda dilciler arasında bir görüş ayrılığı vardır. Ercilasun, yazma nüshadaki kırmızı hareketleri dikkate alarak -g/-ğ fiilden isim yapma ekinin düşmesinden sonra onun yerine kaim olan -I/-U’den sonra +sA- ekinin geldiğini ve bu nedenle bu ekin (-I/-U) isimden fiil yapma eki olarak kabul edilmesi gerektiğini söyler. Yani ölse-<ölüse-<ölügse-, idhsa-<ıdhısa-<ıdhıgsa- gibi fiillere gelen-g/-ğ fiilden isim yapma ekinin düşmesinden sonra -I/-U ünlülerinin bu ekin yerini aldığını ve bir süre kullanıldıktan sonra düştüğünü ifade etmektedir. Clauson, Kilisli Rifât, Dankoff ve Atalay, bu fiillerin tamamını kırmızı renkli hareketleri dikkate almadan ikinci harfi sükûnlu (harekesiz) okumuşlardır. Dankoff çalışmasının giriş bölümünde yer alan “Mürekkep Rengi ve Sonraki El” başlıklı bölümde kırmızı renkli hareketlerin müstensihâye ait olmadığını, yazmanın 1266’daki istinsahından sonra birkaç yüzyıl Mısır Kıpçakları muhitinde kaldığını, bu muhitteki biri tarafından bu kırmızı hareketlerin eklendiğini

Turkish Studies

göndermek istedi.” (C-I, 276); ursa-(<ur+sa-) “*vurmak istemek*”, “ol anı ursadı” “*O, onu vurmak istedi.*” (C-I, 276); uzsa-(<uz+sa-) “*koparmak istemek*”, “ol yışığ uzladı” “*O, ipi üzme, koparmak istedi.*” (C-I, 276-277); aşsa-(<aş+sa-) “*aşmak istemek*”, “ol art aşladı” “*O, yokuşu aşmak istedi.*”⁸ (C-I, 277); ağ sa-(<ağ+sa-) “*ağmak istemek*”, “ol taşığı itsedi” “*O, dağa ağmak istedi.*” (C-I, 277); êwse-(<êw+se-) “*acele etmek istemek*”, “er êwsedi” “*Adam ivmek, acele etmek istedi.*” (C-I, 277); ukxa-(<uk+sa-) “*anlamak istemek*”, “er sözüğ uksadı” “*Adam sözü anlamak istedi.*” (C-I, 277); egse-(<eg+se-) “*eğmek istemek*”, “men butak egse dim” “*Ben budağı, dalı eğmek istedim.*” (C-I, 276); ögse-(<ög+se-) “*övmek istemek*”, “ol meni öğsedi” “*O, beni övmek istedi.*” (C-I, 277-278); ökse-(<ök+se-) “*yığmak istemek*”, “ol toprak öksedi” “*O, toprak yığmak istedi.*” (C-I, 278); alsa-(<al+sa-) “*almak istemek*”, “ol at alsadı” “*O, at almak istedi.*” (C-I, 278); ölse-(<öl+se-) “*ölmek istemek*”, “ol er ölsedi” “*O adam ölmek istedi.*” (C-I, 278); ılsa-(<ıl+sa-) “*inmek istemek*”, “er tağ dın ılsadı” “*Adam dağdan inmek istedi.*” (C-I, 278); emse-(<em+se-) “*emmek istemek*”, “kenç anasın emsedi” “*Çocuk anasını emmek istedi.*” (C-I, 278); inse-(<in+se-) “*inmek istemek*”, “er kötünün insedi” “*Adam damdan inmek istedi.*”¹⁰ (C-I, 278); ügitse-(<ügit+se-) “*öğütme istemek*”, “ol tarığ ögitsedi” “*O, buğdayı öğütme istedi.*” (C-I, 303); tepse-(<tep+se-) “*haset etmek istemek*”, “ol anı tepsedi” “*O, ona haset etti, günüledi.*” (C-III, 283); bütse-(<büt+se-) “*iyileşmeye yaklaşmak*”, “baş bütsedi” “*Yara iyileşmeye yaklaştı.*” (C-III, 283-284); buxsa-(<bux+sa-) “*kabul etmemek, zorla yapmak*”, “ol anğar buxsadı” “*O, onun emrini kabul etmedi, işi zorla yaptı.*” (C-III, 284); çapsa-(<çap+sa-) “*yüzmek istemek*”, “ol suwda çapsadı” “*O, suda yüzmek istedi.*” (C-III, 284); satsa-(<sat+sa-) “*satmak istemek*”, “ol atın satsadı” “*O atını satmak istedi.*” (C-III, 284); sürse- (<sür+se-) “*sürmek istemek*”, “ol atığ sürsedi” “*O, atını sürmek istedi.*” (C-III, 284); kopsa- (<kop+sa-) “*çıkarmak istemek*”, “ol yokarı kopsadı” “*O, yukarı çıkmak istedi.*” (C-III, 284); kapsa- (<kap+sa-) “*çevresini kapsamak istemek*”, “anınğ tegre kişi kapsadı” “*Onun çevresini halk kapladı.*” (C-III, 285); körse- (<kör+se-) “*görmek istemek*”, “men anı körsedim.” “*Ben onu görmek istedim.*”¹¹(C-III, 285); yapsa-(<yap+sa-) “*yapmak istemek*”, “er etmek yapsadı” “*Adam ekmek yapmak istedi.*” (C-III, 304); yatsa-(<yat+sa-) “*yatmak istemek*”, “er yatsadı” “*Adam yatmak, uyumak istedi.*” (C-III, 304); yeyse- (<yey+se-) “*yemek istemek*”, “ol etmek yeyse di” “*O, ekmek yemek istedi.*” (C-III, 304); yetse- (<yêt+se-) “*yetişmek istemek*”, “ol meni yetsedi” “*O, bana yetişmek istedi.*” (C-III, 304); yadhsa- (<yadh+sa-) “*yaymak istemek*”, “ol tüşek yadhsadı” “*O, döşek yaymak istedi.*” (C-III, 305); yodhsa- (<yodh+sa-) “*silmek istemek*”, “ol bitik yodhsadı” “*O, kitabı silmek istedi.*” (C-III, 305); yazsa- (<yaz+sa-) “*çözmek istemek*”, “ol kurın yazsadı” “*O, kuşağını çözmek istedi.*” (C-III, 305); yaşsa- (<yaş+sa-) “*gizlemek istemek*”, “ol mendin yaşsadı” “*O, benden gizlenmek istedi.*” (C-III, 305); yuwsa- (<yuw+sa-) “*yuvarlamak istemek*”, “ol topık yuwsadı” “*O, topu yuvarlamak istedi.*” (C-III, 306); yawsa- (<yaw+sa-) “*gönlünü almak istemek*”, “ol manğa tawar yawsadı” “*O, malla gönlümü almak istedi.*” (C-III, 306); yıksa- (<yık+sa-) “*yıkmak istemek*”, “ol tam yıksadı” “*O, duvar yıkmak istedi.*” (C-III, 306); yükse- (<yük+se-) “*yükselmek, uzamak*”, “yüksedi neng” “*Nesne yükseldi, uzadı.*” (C-III, 306); kedhürse-

söylemektedir. (Dankoff-Kelly, 1982: 10-15) Bütün bu görüşler dikkate alındığında -g/-ğ fiilden isim yapma ekinin her fiilde aynı anda düşmemesine, sonu /r/, /l/ ve bazı /t/ ile biten fiillerde daha sonra düşmesine bakılarak -I/-U’lerin Türkçenin konuşulduğu değişik boyların veya yerlerin bazılarında hemen düştüğü; bazılarında ise -g/-ğ fiilden isim yapma ekinin düşmesinden bir süre varlığını devam ettirdikten sonra düştüğü söylenemez mi?

⁸ Kaşgarlı Mahmud bu kelimeye verdiği örnekten sonra “*Yemek arzu edildiği zaman da bu fiil kullanılır.*” diye bir not düşmüştür. Fakat “*yemek*” anlamındaki “*aş*” isimken, bu kelimenin kökünü oluşturan “*aş-*” fiil köküdür. Bu iki kelimenin eşesli olmaktan başka ortak yanları yoktur. (C-I, 276).

⁹ Kaşgarlı Mahmud bu kelimeye verdiği örnekten sonra “*Buğday ve başka şey yığmak istemek de böyledir.*” diye bir not düşmüştür. (C-I, 278).

¹⁰ Kaşgarlı Mahmud bu kelimeye verdiği örnekten sonra “*Başkası da böyledir. ن , ل dan çevrilmez.*” diye bir not düşmüştür. Burada in- <ıl- şeklinde bir şekil değişikliğine işaret etmektedir. (C-I, 278).

¹¹ Kaşgarlı Mahmud bu kelimeye verdiği örnekten sonra “*Ash körügsedimdir. ٤٧٤٥ harflerinde kural böyledir. Kendisinde bu harflerden birisi bulunan fiil, bir şeyi dilemek anlamına alınacak olursa o fiilin köküne ك , س , ا getirilir.*” diye bir not düşmüştür. (C-III, 285)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

(<kedhür+se-) “giydirmek istemek”, “ol mañga ton kedhürsedi” “O, bana elbise giydirmek istedi.” (C-III, 332) [Atalay, 2006].

Bu dönemde sonu /r/ , /l/ ve bazı /t/ ile biten fiillere +sA- eki getirilmeden önce fiilden isim yapma eki -ğ/-g ekinin hâlâ kullanıldığı görülmektedir. Bununla ilgili Divanü Lûgat-it-Türk'te birçok örnek vardır. /l/ harfiyle biten fiillere örnekler: Alıgsa- (< al-ıg+sa-) “almak istemek”, “ol andın yarmak alıg sadı” “O, ondan para almak istedi.” (C-I, 281); biligse- (< bil-ig+se-) “bilgili olmak istedi”, “oğ lan biligsedi.” “Çocuk bilgili olmak istedi” (C-III, 334); keligse- (< kel-ig+se-) “gelmek istemek”, “ol mañga keligsedi” “O, bana gelmek istedi.”¹² (C-III, 335); ölügse- (<öl-üg+se-) “ölmek istemek”, “er ölügsedi” “Adam ölmek istedi.” (C-I, 303); uluğ sa- (<ul-uğ +sa-) “bir şeyin büyüğünü istemek”, “er atta uluğ sadı” “Adam atın büyüğünü istedi.”¹³ (C-I, 302-303) [Atalay, 2006].

/r/ harfiyle biten fiillere örnekler: barıg sa- (< bar-ıg +sa-) “varmak istemek, gitmek istemek”, “ol evge barıg sadı” “O, eve gitmek istedi” (C-III, 333); berigse- (<ber-ig+se-) “vermek istemek”, “ol mañga tavar berigsedi.” “O, bana mal vermek istedi.” (C-III, 334); kirigse- (<kir-ig+se-) “girmek istemek”, “ol ewge kirigsedi” “O, eve girmek istedi.” (C-III, 334); körügse- (< kör-üg+se-) “görmek istemek”, “o meni körügsedi” “O beni görmek, bana kavuşmak istedi.” (C-III, 334); turuğ sa- (< tur-uğ +sa-) “dormak istemek”, “ol munda turuğ sadı” “O burada dormak istedi.” (C-III, 333-334) [Atalay, 2006].

/t/ ile biten fiillere örnekler: tatıg sa- (<tat-ıg +sa-) “canı tatlı istemek”, “er tatıg sadı” “Adamın canı tatlı istedi.” (C-III, 332-333); satıg sa- (<sat-ıg +sa-) “satmak istemek”, “er atın satıg sadı” “Adamın atını satmak istedi.” “evin barkın satıg sadı” “Evin barkını satmak istedi.” (C-III, 333) [Atalay, 2006].

+sA- ekinin -t- fiilden fiil yapma (ettirgenlik) eki ile beraber kullanıldığı örnekler de vardır: etset- (< et+se-t-) “et arzulamak”, “ol meni etsetti” “O, beni etsetti, ete isteğimi getirtti.” (C-I, 262); axsat- (< ax+sa-t-) “aksattı, topallattı”, “ol anı axsattı” “O, onu aksattı, topallattı.” (C-I, 262); aşsat- (< aş+sa-t-) “yemek arzulamak”, “ol anı aşsattı” “O, ona yemek arzullattı.” (C-I, 262); ewset- (< ew+se-t-) “evi özletmek”, “oğ lum meni ewsetti” “Çocuğum bana evi istetti, özletti.” (C-I, 262); buxsat- (< bux+sa-t-) “dik kafalılık ettirmek”, “ol oğlını ıška buxsattı” “O, oğluna bu işte dik kafalılık ettirdi.” (C-II, 335); tepset- (< tep+se-t-) “haset ettirmek”; “ol meni tepsetti” “O, beni haset ettirdi.” (C-II, 336); keçset- (< keç+se-t-) “geçirmek istemek”; “ol meni suwdın keçsetti” “O, beni sudan geçirmek umudunda bulundurdu.” (C-II, 336); suwsat- (< suw+sa-t-) “susattı”, “ol ano suwsattı” “O, onu susattı.” (C-II, 336) [Atalay, 2006].

Kaşgarlı Mahmud eserinde +sA- ekinin en eski genişletilmiş şekli olan +sAk (<+sA-k) ekiyle ilgili bilgiler de vermektedir. Kaşgarlı Mahmud: “Bir iş yapılmadan önce o işin yapılmasını arzu eden ve sıfat olan bir faildir. Bunun yapısı emri hazır sıygası üzerine kurulmaz.¹⁴ Kökün son harfinden sonra -tok sesli, غ lı ve ق lı kelimelerde غ , س , ا , ق ve ince ahenkli ve ك li kelimelerde غ ve sondaki ق yerine yumuşak ك getirilir. Emri hazır sıygasında sakın olan son harf esre kılınır. Emri hazırında “bar” olan kelime bu manada bir sıfat yapılmak istendiğinde “ol ewge barıgsak ol” denir, “o adam eve gitmek isteğindedir.” demektir. Emri hazırı “tur munda” sözünde olduğu gibi “tur” olan kelime, bu manada bir sıfat yapılmak istenilirse “ol munda turğ sak ol” denir ki, “O,

¹² Kaşgarlı Mahmud bu kelime eserinin başka yerinde: “keligsedim”, “men sanğa keligsedim”: “Ben sana gelmek istedim” şeklinde yer vererek “kelsedim dahi denir.” diye bir not düşmüştür. (C-III, 285).

¹³ Kaşgarlı Mahmud bu kelimeye verdiği örnekten sonra “Her şeyin büyüğünü istemek de böyledir.” diye bir not düşmüştür. (C-I, 302-303).

¹⁴ Besim Atalay, burada: “Kaşgarlı Mahmud’un burada “bu fail emri sıygası kurulmaz” demesinden dileği “sonu sakın olduğu halde demek olsa gerektir. Nitekim “harfi aslı” demekle de buna işaret etmiş oluyor.” dipnotu düşmüştür. (C-II, 55)

burada kalmak dileğindedir.” demektir. ڤ li kelimelerde “ol berü keligsek erdi”, “ol ewge kirigsek ol”, “ol tawar torigsek ol” denir ki, “*O, beri gelmek istiyor.*”, “*O, eve girmek dileğindedir.*”, “*O, mal toplamak arzu ediyor.*” demektir. Bu kuralı iyi belle. Bu anlam isimlerde dahi istenildiği zaman kişi onunla vasıflanır. “ol er ol tawarsak”, “bu uragut ol ersek” denir ki, “*O adam mal sever.*”, “*O, kadın erkek arzu eder, erkeğe düşkün.*” demektir. Bu gibi isimlerde Ğ ve ڤ in yeri yoktur.” (C-II, 55-56) diyerek farklı sayıda harfli kelimelerdeki kullanımları gösteren örnekleri sıralamıştır: “tapuğ sak er” gibi, “*hizmet seven adam* (C-II, 168) “ol at suwgarıgsak erdi” “*O, atı suwarmak dileğinde, azminde idi.*”, “ol anı suwdın keçrüşsek erdi” “*O, onu sudan geçirmek için yardım etmek dileğinde idi.*” (C-II, 257) “ol tarığ tarıtıgsak ol” “*O, çiftçiliğe düşkündür, onu arzu ediyor.*”, ol evin bezetiğsek ol” “*O, evini bezetmeye düşkündür, onu arzu ediyor.*” (C-II, 319) “ol et tograksak ol” “*O, et doğramak istiyor.*”, “ol teveyge yük yükleşsek ol” “*O, deveye yük yükletmek istiyor.*” (C-III, 314-315) “ol er ol ewge barıgsak” “*O adam evine gitmeyi kurmuştur, hep onu diliyor.*” “ol kişi bizge keliğsek” “*O adam bize gelmeyi kurmuştur, bize gelmek diliyor.*” (C-I, 24) [Atalay, 2006]. Kaşgarlı'nın “*bir iş yapılmadan önce o işin yapılmasını arzu eden ve sıfat olan bir fail*” yapan ek olarak tanımladığı bu ekle türetilen kelimeler, örneklerde görüldüğü üzere yüklem olarak kullanılmıştır. Bu kullanım, +sA- isimden fiil yapım ekinin –sA- şart kipi ekiyle karıştırılarak bu ekin şart kipi eki olarak kullanılmasında büyük rol oynamıştır.

+sAk (<+sA-k) ekini alan bazı kelimelerin isim ya da sıfat olarak kullanıldıkları örnekler de mevcuttur: Axsak “*aksak, topal*” (C-I, 119); axsak buxsak: *topal ve çolak* olanlar için söylenir, iki kelime bir arada kullanılır. (C-I, 465–466) tugsak: “*Dul kadın*” çok kere “*tul tugsak*” diye çift kullanılır. (C-I, 468); bagırsak: bagırsak kişi “*merhametli gönül alıcı kişi*” (C-I, 502); kuruğsak: “*kursak, mide*” Kuş kursağına da böyle denir. (C-I, 502); sarmusak: “*sarımsak*” (C-I, 527–528) [Atalay, 2006].

Harezmi Türkçesinde isimlere gelerek onlardan istek anlamında fiiller türeten +sA- ekinin kullanımı fazla yaygın değildir. +sA- ekinin doğrudan fiillere geldiği örnekler rastlanmamaktadır: ڤ apsamış <ڤ ap+sa-mış (Kıyasü'l-Enbiya 69r3); suwsadım (<suw+sa-dı-m (Kıyasü'l-Enbiya 69v10); suwsadı <suw+sa-dı (Kıyasü'l-Enbiya 69v9); suwsadılar <suw-sa-dı-lar (Kıyasü'l-Enbiya 229v17-232r 14); suwsasa <suw+sa-sa (Kıyasü'l-Enbiya 69r18); susadılar erse <suw+sa-dı-lar er-se (Kıyasü'l-Enbiya 229v14) suwsalık < suw+sa+lık “*susamış*” (Kıyasü'l-Enbiya 248r7) [Ata, 1997: CII- 576]. suwsadı <suw+sa-dı (Nehcü'l-Ferâdis, 355-3); suwsadım <suw+sa-dı-m (Nehcü'l-Ferâdis, 99-10,100-3); suwsaduk <suw+sa-du-k (Nehcü'l-Ferâdis, 44-1); suwsadılar <suw+sa-dı-lar (Nehcü'l-Ferâdis, 43-17, 44-1); suwsap tur- <suw+sa-p tur (Nehcü'l-Ferâdis, 148-14,17); suwsatıp <suw+sa-t-ıp (Nehcü'l-Ferâdis, 286-15); suwsalık birle <suw+sa-lık birle (Nehcü'l-Ferâdis, 367-12); suwsalık kel- <suw+sa-lık kel- (Nehcü'l-Ferâdis, 62-9); suwsalık teg <suw+sa-lık teg (Nehcü'l-Ferâdis, 91-3); suwsalıkdın <suw+sa-lık-dın (Nehcü'l-Ferâdis, 265-16) [Ata, 1998: CIII- 384]. Örneklerde görüldüğü gibi Harezmi Türkçesinde +sA- eki kullanılmıştır. Ancak Karahanlı Türkçesine göre çok sınırlı sayıda kelime kullanılmıştır. Örnekler çok gibi görünse de aslında neredeyse hepsi su+sa- kelimesi ve türevlerine aittir.

Kıpçak Türkçesinde isimlere gelerek onlardan istek anlamında fiiller türeten +sA- eki, işlek olmayan bir ektir. +sA- ekinin doğrudan fiillere geldiği örneklere rastlanmamaktadır: Boyun+sa-(Kırım Bitigleri I.41) (Özyetgin, 1996:54) saw+sa-<suw+sa “*susamak*” (Kutb'un Hüsrev ü Şirini 1634); susa-<suw-sa-“*susamak*” (Kutb'un Hüsrev ü Şirini 4484) [Hacıeminoğlu, 2000:126] Codex Cumanicus'ta geçen kutgaruwsa<kugar-uw+sa- “*kurtarmak istemek*” tabuwsa-<tab-uw+sa- “*bulmak istemek*” örneklerinde görüldüğü üzere Eski Türkçedeki -ğ /-g fiilden isim yapma eki Kıpçak Türkçesinde –w'ye dönmekte, XIII. yüzyıldan itibaren metinlerine rastladığımız Oğuz Türkçesinde ise düşmektedir (Ercilasun, 1995:453).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

Eski Anadolu Türkçesinde isimlere gelerek onlardan fiiller türeten +sA- ekinin kullanımı fazla yaygın değildir. +sA- ekinin doğrudan fiillere geldiği örneklere rastlanmamaktadır. +sA- eki genellikle eklendiği isimlere “*arzu etmek, bir şeye ihtiyacı olmak, saymak*” anlamı verir: Sense- <sen+se- (Mecmu’atü’n-Nezâir 258,5); susa- <su+sa- (Miftâhu’l-Cenne70a.7) [Gülsevin, 1997: 121] susamışdur <su+sa-mış-dur (Hüsrev ü Şirin 2282), susadı (<su+sa-dı (Şeyhi Divanı 155-12), susadum (<su+sa-du-m) (Mevlid- Vesiletü’n-Necat 7/1-9), “görmüyelden yüzünü ben kim nigârüm sensedüm” <sen+se-dü-m (Hümamî’nin Şiiri 7-1) Ayrıca +sA- ekinin genişletilmiş +msA- şekli de az da olsa kullanılmıştır: “Benümsenme” <ben+üm+se-n-me (Vasiyeti Nûşirvan 305-2) [Timurtaş, 1994:114]

Çağataycada +sA- eki sadece şu örnekte vardır: susa-<su+sa- “*susamak*” (Seng.243a:22.) [Eckmann, 2009:58]

4. Çağdaş Türk Dillerinde +sA- İsimden Fiil Yapma Eki

Türkiye Türkçesinde +sA- eki, isimden fiil türetir. Örnekleri sayılı olan bu ekle istek, dilek ifade eden fiiller türetilir. Türetilen fiil, isim ve sıfat yapma ekleriyle bu anlamda çeşitli kavramları karşılayabilir. İstek kavramı bu isimlerde korunur. (Zülfikar, 1991:138) Bu ek, Türkiye Türkçesinde özellikle cinsi istek anlamında oldukça canlı kalmıştır: er+se-, boğur+sa-(dişi deve), boğa+sa-, aygır+sa-, koç+sa-, teke+se- gibi. Ancak bunların dışındaki istek anlamında +sA- fiilleri dilimizde sayılıdır. (Banguoğlu, 2000:222-223)

Türkiye Türkçesinde aslında istek bildiren ve işlek olmayan bir ek olan +sA- eki, işlev olarak, oluşturduğu fiillerde, isim kök ve gövdelerinden eklendiği isme karşı istek ve ihtiyaç bildiren fiillerle (aygır+sa- “*kısrak aygır istemek*”, boğa+sa-“*inek boğa istemek*”, durak+sa-“*durmak istemek, durur gibi yapmak*”, er+se- , koç+sa-, su+sa-, teke+se- vb.), eklendiği isimden ve genellikle sıfatlardan “*gibi görmek, gibi saymak*” anlamında fiiller (çiğ+se- “*soğumak, soğur gibi olmak*”, çirkin+se- “*çirkin bulmak*”, çok+sa- “*çok bulmak, çok gibi bulmak*”, garip+se-, hafif+se-, irak+sa-, köpek+se- “*köpek gibi olmak*”, mühim+se-, umur+sa- vb.) türetmek üzere birbirinden az çok farklı iki görevde kullanılır. Ayrıca büyük+se- “*gözde büyütme, izam etmek*”, gerek+se- “*muhtaç olmak*”, gerek+se-me “*ihtiyaç*” hafif+se-“*alay etmek, istihfaf etmek*” gibi bazı yeni sözler de bu ekle kurulmuştur. (Korkmaz, 2003:121-122)

Türkmen Türkçesinde +sA şeklinde bir isimden isim yapma eki vardır. Organ adlarına gelerek bunlarla ilgili alet veya eşya isimleri türetir. Pek işlek değildir. Alkım+sa- “*yular*” damaksa “*boyna asılan süs eşyası*” (Kara, 2007: 251) [Ercilasun, 2007] Türkmen Türkçesinde +sA- isimden fiil yapma eki ise günümüzde kullanılmamaktadır. Kişinin kendisini olduğundan farklı gösterdiğini bildiren fiiller türeten işlek bir ek olan +sIrA- eki (mılaayım+sıra- “*kendini mutlu göstermek*” möön+süre- “*hiçbir şey bilmiyormuş gibi davranmak*”) isimlere gelerek bir şeye olan meyli, bir şeye duyulan arzuyu gösteren fiiller türetir: çay+sıra- “*çay içmek istemek*” çilim+sire- “*sigara içmek istemek*” (Kara, 2007: 255) [Ercilasun, 2007]. Gagavuz Türkçesinde günümüzde +sA- ekinin işleklik sahası fazla geniş değildir: Su+sa- “*canı su istemek*”, yalap+sa- “*parlamak*”, et+se- “*et arzu etmek*”, “kim toksamış varla çoktan” “*varlığa kim doymuş*” gibi sınırlı sayıda örnekler mevcuttur. (Özkan, 1996:110-111) Gagavuz Türkçesinde +sA- isimden fiil yapma ekine benzetilerek ortaya çıkmış bir fiilden fiil eki de vardır. Bu ekin tek bir örneği bulunmaktadır. En-se- “*yenmek*” (Özkan, 2007: 112) [Ercilasun, 2007]. Azeri Türkçesinde +sA- (+sı-) eki işlek olmayan bir isimden fiil yapma ekidir. Sınırlı sayıda örneği bulunan bu ek, bazen +sı- şeklinde kullanılır: su+sa- , ğ ärib+sä- “*garipsemek, kendini yalnız hissetmek*”, tamahsı- “*tamah etmek; bir şeyi elde etmek için heveslenmek*” (Kartallıoğlu-Yıldırım, 2007: 191) [Ercilasun, 2007].

Özbek Türkçesinde +sä- eki, sınırlı sayıda örneği bulunan, işlek olmayan bir isimden fiil yapma ekidir: buruq+sä- “*koyu duman çıkarmak, tütme*”, qom+sa /qum+sa- “*özlemek, arzu*

Turkish Studies

etmek”, *suv+sa- “susamak”*, *väy+sä- “gevezelik etmek”* (Öztürk, 2007: 306) [Ercilasun, 2007]. Özbek Türkçesinde ayrıca işlek olan isimden fiil yapma eklerinden +sİrâ- eki de genellikle getirildiği isim tabanındaki nesneye duyulan ihtiyacı, özlemi, meyli anlatan fiiller türetir: *issiq+sirâ- “sıcak şeyler arzu etmek”* *aş+sirâ- “acıkmaq”*, *suv+sirâ- “susamak”* *er+sirâ- “er istemek, göyünmek”* (Öztürk, 2007: 307) [Ercilasun, 2007]. Yeni Uygur Türkçesinde +sA- (+sa/+sä-) eki, işlek olmayan bir isimden fiil yapma ekidir. Örneği azdır: *ah+sa- “aksamak”*, *dâp+sä- “çiğnemek”* *qapsa- “kuşatmak”* (Yazıcı Ersoy, 2007: 375) [Ercilasun, 2007]. *Deñ+se- “tartmak, ölçmek”* *vay+sa- “çok konuşmak, gevezelik etmek”* (Öztürk, 2010:36). Yeni Uygur Türkçesinde +sA- ekinin dışında “*arzu etmek, istemek*” anlamında kullanılan +sİrA- eki de vardır. Bu ek de +sA- eki gibi az kullanılan eklerdendir: *su+sira- “susamak, su içmek istemek”*, *uyqu+sira- “uyuklamak”* *yer+sire- “vatan hasreti çekmek”* (Buran-Alkaya, 2009: 222) Kazak Türkçesinde +sA- eki, isimlerden “*isteme*” ifade eden fiiller yapar: *suw+sa- “susamak, su içmek istemek”*, *añ+sa- “özlemek, çok arzulamak”* (Tamir, 2007: 448) [Ercilasun, 2007]. Ayrıca Kazak Türkçesinde isimlerden “*azalma*” ifade eden fiiller yapan +sırA-eki (*qan+sıra- “kansızlaşmak, kan kaybetmek”*, *âl+sire- “halsizleşmek, yorulmak”* *oy+sıra- “bir şeyin aniden azalması, yenilmeye, çekilmeye başlamak”*), “*arzu, istek*” de ifade eder: *qımız+sıra- “kımız içmek istemek, kımızı özlemek”* *uyır+sire- “grubunu, çevresini özlemek”* (Tamir, 2007: 447) [Ercilasun, 2007]. Kırgız Türkçesinde +sA- (+so-/+sö-) isimden fiil yapma eki unutulmak üzere olan işlek olmayan bir ektir. Örnekleri sınırlıdır: *suu+sa- “susamak”*, *moy+so- “dövmek”*, *iy+se- “hiddetle baş sallamak”*, *kök+sö- “çok arzu etmek”*, *ök+sö- “acı acı ağlamak”* (Öner:1998:62) gibi. Ayrıca +sI-/+sU- isimden fiil yapma eki genellikle ünsüzle biten isimlere gelerek aşırı istek ve ihtiyaç bildiren geçişli ve geçişsiz fiiller yapar: *Adam+sı- “kendini insan görmek”* *artık+sı- “kendini zayıf saymak”* *cer+si- “vatanını özlemek”* *er+si- “bahadırılık taslamak”* *menmen+si- “övünmek”*, *konok+su- “misafirlik taslamak”*, *coon+su- “kendini pehivan saymak”* *özüm+sü- “özü gibi saymak, yakın görmek”* (Kasapoğlu Çengel, 2007: 505) [Ercilasun, 2007].

Karakalpak Türkçesinde +sA- isimden fiil yapma eki, genellikle geçişsiz bazen de geçişli fiiller yapar. İçlerinde istek ifade edenler de vardır: “*añ+sa- “istemek, arzu etmek, ümitlenmek”* (<añ: “*düşünce, sezgi, zekâ, akıl*”, *bel+se(n)- “bel bağlamak, ümitlenmek”*, *suw+sa- “susamak”*, *tep+se- “sık sık rahatsız etmek”*, *qaq+sa- “ağrımak, sızlamak, ağlamak, kurumak”*) (Uygur, 2007: 566) [Ercilasun, 2007]. Nogay Türkçesinde +sA- eki, isimlerden genellikle geçişsiz fiiller türetir: *suv+sa- “susamak”*, *yelim+se- “tutkallı olmak”* (Ergönenç Akbaba, 2007: 633) [Ercilasun, 2007]. Karaçay-Malkar Türkçesinde +sA- eki, işlek olmayan bir isimden fiil yapma ekidir: *kiyik+se- “yabanileşmek”*, *açuv+sa- “kızmak, hiddetlenmek”*, *kömür+se- “yanmak, dibi tutmak”* (Tavkul, 2007: 901) [Ercilasun, 2007]. Kumuk Türkçesinde +sA- işlek olmayan bir isimden fiil yapma ekidir. *Suw+sa- “susamak”* (Pekacar, 2007: 973) [Ercilasun, 2007]. Altay Türkçesinde +zA- şeklinde olan +sA- eki, çok az kullanılan bir ek olup genellikle tonlu ünsüzle başlayan varyantları mevcuttur. *Buur+za- “acımak, merhamete gelmek; canı sıkılmak, içi sıkılmak; özlemek”* (*buur: bağır, karaciğer, göğüs*), *küün+ze- “dilemek, arzu etmek, istemek”* (*küün: aşırı istek, arzu, heves*), *suu+za- “susamak, canı su istemek”* (*suu:su*) (Güner Dilek, 2007: 1032) [Ercilasun, 2007]. Hakas Türkçesinde +sA- eki, isimlerden “*istemek*” anlamına gelen fiiller türetir.: *kirek+se- “ihtiyaç duymak”*, *suh+sa- “susamak”*, *paar+sa-/par+sa-/mar+sa- “sevgi göstermek, okşamak”* (Arıkoğlu, 2007: 1099) [Ercilasun, 2007]. Tuva Türkçesinde +sA- eki, isimlerden “*istemek*” anlamına gelen fiiller türeten işlek bir ektir. Fiillerden sonra -ık+sa-/ik+se-, -k+sa-/k+se- şekilleriyle kullanılır. Fiiller önce -(I)k ekiyle isim yapılmakta, +sA- bu eklerden sonra isimden fiil yapma eki olarak görülmektedir. -(I)k ekiyle isimleşmiş şekiller bazen tek başlarına kullanılmazlar. Bu yüzden ek, bazı gramer kitaplarında -(I)ksA- fiilden fiil yapma eki olarak gösterilir: *herek+se- “ihtiyaç duymak”* *suk+sa- “susamak”*, *aaktalık+sa- “nazlanmak”*, *arık+sa- “hafif ağrı hissetmek”*, *bilik+se- “bilmek istemek”* gibi. Aşağıdaki örneklerde kelimelerin +sA- ekinin önceki gövdeleri tek başlarına kullanılmazlar: *ajıldak+sa- “çalışmak istemek”*, *alık+sa- “almak istemek”*, *aştak+sa-*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

“temizlemek istemek”, aştak+sa- “yemek istemek”, baştaktanık+sa- “şaka yapmak istemek”, bolçuk+sa- “birinin tarafını tutmak istemek”, çanık+sa- “eve gitmek istemek”, çık+se- “yemek istemek” (Arıkoğlu, 2007: 1172) [Ercilasun, 2007]. Kazan Tatar Türkçesinde +sı-/+ş - isimden fiil yapma eki, “isteme, eksikliği duyma, özleme” gibi anlamlar taşıyan gövdeler türetirken bazı örneklerde sadece olma bildiren biçimde de kullanılmaktadır: cir+ş - “memleketini özlemek” yörek+ş - “kendini iştiyaka kaptırmak”, kük+ş - “küf bağlamak” kıbir+sı- “kıpırdamak” kıık+sı- “güneşte kuruyup bozulmak” ük+ş - “hıçkırmak” bur+sı- “çürümek”, yar+sı- “kudurmak, azmak” (Öner, 2007: 705) [Ercilasun, 2007]. Saha (Yakut) Türkçesi, Çuvaş Türkçesi ve Başkurt Türkçesinde +sA- isimden fiil yapma eki günümüzde kullanılmamaktadır.

İsimlerden, istek ve ihtiyaç ifade eden, olma veya yapma bildiren fiiller türeten ve Karahanlı Türkçesi dışındaki tarihî yazı dillerinde işlevi az olan +sA- isimden fiil yapma ekinin çağdaş yazı dillerinde unutulmak üzere olduğu ve başlıca birkaç örnekte kaldığı görülüyor. +sA- ekinin bugün unutulması esnasında sesteşi olan –sA- şart ekiyle karıştırılmamak üzere dışlanması tesirli olmuş olabilir. Ayrıca Çağdaş Doğu Türkçesinin Kıpçak grubu yazı dillerinde bu ekte bulunan istek ifadesinin isimlere “kel-” yardımcı fiilinin getirilmesiyle “su+sa- ~ içkisi kel-” karşılandığı da dikkate alınmalıdır. (Öner, 1998: 62-64)

5. +sA- Ekinin Genişletilmiş Şekilleri

5.1. +sAk (<+sA-k< -Ig+sA-k)

+sAk eki, istek bildiren +sA- isimden fiil yapma ekiyle –k fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden oluşan bir birleşik ektir. Birleşik yapısı isimden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır. Bu ek +sA- isimden fiil yapma ekinin en eski genişletilmiş şeklidir. Bir iş yapılmadan önce o işin yapılmasını arzu eden anlamında sıfat yapan bir ektir. Eski Türkçe döneminden beri var olan ve kullanılan bir birleşik ektir. +sA- ekinin “istemek, arzulamak” anlamını korumuştur. Eski Uygur Türkçesi döneminden günümüze kadar kullanılan “aksak, yüksek, bağırsak” gibi örnekleri mevcuttur. Kaşgarlı Mahmud da eserinde bu ekle ilgili kuralı vermiş ve turğ sak, keligsek, kirigsek, torigsek, tawarsak, ersek (C-II, 55-56) tapuğ sak (C-II, 168) suwgariğsak, keçrüşsek (C-II, 257) tarıtğ sak, bezetigsek (C-II, 319) toğ raksak, yüklegsek (C-III, 314-315), barğ sak, keligsek (C-I, 24) gibi örnekler vermiştir. Bu ek, bu dönemde işlek olan iki ve daha fazla harfli isimlere gelerek onlardan “isteyen, arzu eden” anlamında sıfatlar türeten işlek bir ektir.

Türkiye Türkçesinde +sAk eki işlek değildir. Günümüzde kullanılan sınırlı sayıdaki örnekler, tarihi dönemlerde yapılmış türetmelerin uzantıları olduğundan, ekin eklediği kelimelerin şekil yapısında ve işlevinde bazı değişimler de olmuştur. Bu nedenle çok kez +sAk’lı kelimelerin ilk şekillerini bulmak da güç olmaktadır: aksak, bağırsak, boğazsak “obur”, burunsak “hayvanlarda burun başlığı, burun ipi”, ersek “erkek düşkünün kadını” dirsek, kursak, ölümsek “zayıf, cılız” sarımsak, savsak “ihmalci” tutsak “esir” tümsek, yüksek vb. (Korkmaz, 2003:61)

+sAk ekinin halk ağzlarında kullanılan örnekleri de vardır: bunsak “sıkıntı verici loş, nemli” (Kayseri Ağzı), sokansak “iğne” (Çorum Ağzı), bayırsak “az bayır” (Afşin Ağzı), ölümsek “zayıf, cılız” (Antalya, Gaziantep, Samsun Ağzı), boğazsak “obur, pisboğaz” (Afyon, Balıkesir, Kütahya, Bolu, Çorum, Amasya Ağzı) vb. (Zülfikar, 1991:138).

5.2. +ImSA-/+UmsA- (<+Im+ sA- / +Um+sA-)

Bu ek +(I)m/(U)m ve +sA- ekinin birleşmesinden oluşan birleşik bir ektir. Birleşik yapısı isimden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır. Eski Türkçede isimden fiil türeten bir +sA eki bulunduğu halde +(I)msA- biçiminde bir ek yoktur. Bu nedenle ekin daha sonraki bir gelişmenin ürünü olduğu anlaşılıyor. İstek bildiren ve isimden fiil türeten +sA- ekinin başına bir

Turkish Studies

/m/ ünsüzü ile sonuçlanan bir ismin sonundaki bu /m/ sesinin aktarılmasıyla oluşmuş bir birleşik ek olma olasılığı üzerinde duruluyor. (Ergin, 1993: §262) Banguoğlu, “benimse-” fiilindeki bir +im iyelik ekinin aracı olabileceği olasılığından söz ederken (Banguoğlu, 2000: §179) Hacıeminoğlu da gül- fiilinden yapılmış “gül-üm” ismindeki -Im/-Um ekinin aracı olabileceği görüşündedir. (Hacıeminoğlu, 1992:224) Bu gelişme bugün için daha kesin bir açıklamaya bağlanabilmiş değildir. +ImsA-/UmsA- eki işlev bakımından “öyle sayma, gibi görme” anlamında benzerlik gösterir. İsim kök ve gövdeleriyle bazı zamir ve sıfatlardan yapılmış birkaç örneği vardır. Sonu /k/ ünsüzü ile biten kelimelerde ekten önce gelen /k/ sesinin düştüğü görülür. Az+ımsa- ben+imse- çok+umsa-(çoğumsa-) küçük+ümse-(küçümse-) gibi. (Korkmaz,2003:120)

5.3. +ImsAr/+Umsar (< +Im+ sA-r /+Um+sA-r)

İsimlere gelerek onlardan sıfat yapan birleşik bir ektir.+Im/+Um isimden isim yapma eki, +sA- isimden fiil yapma ekiyle -r partisip ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Birleşik yapısı isimden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır. Bu ekle türetilen sıfatların +imse- isimden fiillerinin şimdiki geniş zaman sıfat fiili diye adlandırılabilmesini belirten Banguoğlu: “Şu var ki yenedirler. Fiil tabanları oluşmadan doğrudan doğruya isim tabanından yapılmış görünürler. Bu sebeple +imser ekini bağımsız vurgulu ve düşmeli bir birleşik ek saymaktayız: İyimser, kötümser, karamsar vb.” der. (Banguoğlu,2000:178)

5.4. +sAl (<sA-l)

İsimlerden sıfat yapan ve Türkiye Türkçesinde çok işlek olan bir ektir. Bu ek, +sA- isimden fiil yapma ekiyle -l fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden oluşan bir birleşik ektir. Birleşik yapısı isimden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır. Yapısı ve kullanılışı tartışmalı olan bu ekten Türkiye Türkçesinde yeni kelime türetmede aşırı bir şekilde yararlanılmıştır. Arapçadan dilimize girmiş duygusal (hissî) bitkisel (nebatî) bilimsel (ilmî) geleneksel (ananevî) anıtsal (abidevî) kişisel (şahsî) ulusal (millî) gibi nispet eki (î) taşıyan kelimelerin ve Batı kökenli belgesel (dökümanter) gibi bazı kelimelerin Türkçeleştirilmesinde +sAl eki kullanılmıştır. Günümüzde bu ekle yeni kelimeler türetilmeye devam edilmektedir. Hatta bu ek isimlere gelen bir yapım eki olmasına rağmen eğitsel, işitsel, görsel kelimelerinde olduğu gibi kurala aykırı olarak fiillere de eklenerek yeni kelimeler türetilmiştir. Ayrıca bu ek parasal, tarihsel, ruhsal, madensel, hayvansal, dinsel gibi kökü Türkçeye dayanmayan kelimelere de eklenmiştir. Bu ekin halk ağzında kullanılan bazı örnekleri de vardır: Yiyimsel “lezzetli” (Eskişehir Ağzı) yensel “az tatlı” (Afyon Ağzı) gibi (Zülfikar, 1991:139).

5.5. +sAlIk (<+sAl+Ik)

+sA- isimden fiil yapma eki, -l fiilden isim yapma eki ve +Ik isimden isim yapma ekinin birleşmesinden oluşmuştur. -l fiilden isim yapma ekinin /l/ sesi ile +Ik isimden isim yapma ekinin başında bulunan /l/ sesi zamanla birleşerek tek ses haline gelmiştir. Birleşik yapısı isimden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır. İsim köklerine gelerek onlardan kavram ismi (bunsalık “sıkıntı, buhran” Konya), aygıt (burunsalık “at, eşek ve katır gibi hayvanların burunlarına takılan kısıkaç”) ve yer ismi (dağsalık “dağlık” Ankara, Orta Anadolu) yapan birleşik bir ektir. (Atalay, 1941:237)

5.6. +sAkIn (<+sA-k+I+n)

+sA- isimden fiil yapma eki, -k fiilden isim yapma eki ile yardımcı ünlü ve anoloji yoluyla +n türeme sesin (yağın’a benzeyerek) birleşmesinden oluşan birleşik bir ektir. Birleşik yapısı isimden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır. Bu ek fiillere gelerek onlardan sıfat yapar: çişekin (çiğ+sekin) “ince yağın yağmur”. (Atalay, 1941:239)

5.7. +sAn (<+sA-n)

Turkish Studies

+sA- isimden fiil yapma eki ile -n fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden oluşan birleşik bir ektir. Birleşik yapısı isimden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır. İsimlere gelerek onlardan sıfat yapar: Boysan “*levent, uzun boylu*”. (Atalay, 1941:238)

5.8. +sAnAk (<+sA-n-Ak)

+sA- isimden fiil yapma eki, -n fiilden isim yapma eki ve -ak/-ek (<+a-k) fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden oluşan birleşik bir ektir. Birleşik yapısı isimden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır. Sıfatlara gelerek bunların anlamında azlık bildirir: körsenek (< kör+senek< kör-üg+senek) “*yarı şeffaf*” (Kırşehir). (Atalay, 1941:240)

5.9. +sAr (<+sA-r)

+sA- isimden fiil yapma eki ile +r fiilden isim yapma (partisip) ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Birleşik yapısı isimden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır. İsimlere gelerek onlardan yeni isimler türetir: dağsar “*bir çeşit serçe kuşu*” (Çağatay Lugati) (Atalay, 1941:238)

5.10. +sArA (<+sAr+A)

+sA- isimden fiil yapma eki ile +r fiilden isim yapma (partisip) eki ve +a/+e isimden isim yapma ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Birleşik yapısı isimden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır. İsimlere gelerek onlardan yeni isimler türetir: kaksara “*kamıştan yapılmış kulübe*” (Çağatay Lugati) (Atalay, 1941:238)

5.11.+sArİ (<+sAr+I)

+sA- isimden fiil yapma eki ile +r fiilden isim yapma (partisip) eki ve +I isimden isim yapma ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Birleşik yapısı isimden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır. İsimlere gelerek onlardan yeni isimler türetir: eğseri ~ ekseri ~ enğseri “*demir çivi*” (Batı Anadolu). (Atalay, 1941:238)

5.12. +sAvUl (<+sA-ğul)

+sA- isimden fiil yapma eki ile -ğ ul (-ğ ul > -vul/-vül) fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Birleşik yapısı isimden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır. İsimlere gelerek onlardan yeni isimler türetir: Saksavul “*Orta Asyada yetişen bir ağaç*” (Çağatay Lugati) (Atalay, 1941:238)

6. +sA- İsimden Fiil Yapma Eki ile -sA- Şart Kipi Eki İlişkisi

Şart kipi eki -sA-, Köktürk Türkçesi döneminde -sAr şeklindedir. Bu dönemde şart kipi diğer kiplerde olduğu gibi iyelik kökenli kişi ekleri ya da kişi zamirleriyle beraber kullanılmamış, kişi ana cümlenin yükleminden anlaşılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde de ek, -sAr şeklindedir. Fakat artık kişi zamirlerine/eklerine bağlanmaya başlanmış ve şart çekimi oluşmuştur. Eski Uygur Türkçesi döneminin sonlarında -sAr şart kipi ekinin sonundaki /r/ ünsüzü düşmeye başlamış ve ek -sA- şeklinde kullanılmaya başlamıştır. Ancak /r/ hemen ve tamamen düşmemiş, -sAr’lı şekiller ile -sA-’lı şekiller bir arada kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde şart kipi eki -sA- şeklinde kullanılmıştır. Daha önceki dönemlerde kullanılan -sAr ekinin sonundaki /r/ ünsüzü bu dönemde düşmüştür. (Bulak, 2011a:78-79)

-sAr ekinin yapısı ve kökeni ile ilgili dilbilimciler çok farklı görüşler öne sürmüşlerdir: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri’nde şart kipi ekinin kökeni konusunda: “Saa- (saymak) fiilinin geniş zamanının sıfat fiiline bağlamak (saa-r > -sAr) fonetik olarak çok kolaydır. Fakat anlam bakımından hiç de kolay değildir. -sAr Göktürk yazıtlarında tam bir zarf fiil ekidir; şahıs ekleri alarak henüz bir şart çekimi oluşturmamıştır. Zarf fiil eki olarak “şart” kavramı da bulunduran “-DİkçA, -Dİğl sürece – Dİğl zaman” anlamlarını taşımaktadır. O halde -sAr ekinin

kökünü için “zaman” kavramından hareket etmek mümkündür. Bugünkü Türkiye Türkçesinde “zaman” kavramıyla ilgili olan *sıra* edatının böyle bir kullanımı vardır. *-tik sıra, -tikça* ekiyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Divan-ü Lügati’t-Türk’te “sıra” anlamında “sap-” kelimesi vardır. Uygurcada devam etmek anlamında “sap-” fiili de vardır. Sap (sıra) ve sap- (devam etmek) fiilleri bir sa- kökü tasavvur etmeyi mümkün kılar. Elbette bu kökten bir “sa-r” kelimesinin türemiş olması da mümkündür. “Sıra” anlamındaki “sar” kelimesiyle tıpkı *aldık sıra, açtık sıra* gibi, *alu sar aç* *sar* birleşikleri düşünülebilir. Ünlü zarf fiil ekli kelimeler Gabain’e göre “çok nadir olarak, vasıflık, yani isim olarak da görülür.” Bu durumda “al-usar” gibi bir birleşimi “*alan sıra, aldık sıra*” şeklinde manalandırmak mümkündür. *Alu sar*’ın *alsar* şekline dönmesi ise basit bir orta hece ünlüsünün düşmesi olayıdır.” (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I – 2006:693–694) denmektedir. W. Bang, bu ekin, bir asıl fiilin *-a/-ı* zarf-fiil şekli ile “*saymak, tasarlamak, düşünmek*” anlamlarındaki sa- yardımcı fiilin *-r*’li geniş zaman çekiminden alınmış olduğu ve asıl fiilin almış olduğu *-a/-ı* zarf-fiil ekinin orta hece düşmesiyle *-a sa-r >-sar, -ı sa-r > -sAr* şeklinde bir fiil birleşiminden geldiği görüşünü savunmuştur. (Bang, 1916:CI,116/CII, 920) C. Brockelmann da şart kipi ekinin kökeni hakkında W. Bang ile hemen hemen aynı görüştedir. (Brockelmann, 1954:240) A.von Gabain, W. Bang’ın görüşünü kabul etmiş, (Gabain, 1940:90) ona ek olarak *-sAr* şart eki ile Eski Anadolu Türkçesindeki *-IsAr* gelecek zaman eki arasında da bir bağlantı olduğunu ifade etmiştir. (Gabain, 1959:16-28) V. Hatipoğlu (Kılıçoğlu), Ramstedt’in görüşünü benimsemiş; ancak, A. von Gabain gibi *-sAr* şart kipi ekiyle Eski Anadolu Türkçesindeki *-IsAr* gelecek zaman eki arasında bir bağlantı kurmuş ve *-sAr* şart ekinin XIII. yüzyıldan sonra bir başka alana kayarak ve *-ı /-i* zarf-fiil ekleri ile birleşerek varlığını *-IsAr* gelecek zaman (futurum) ekinde devam ettirdiğini bildirmiştir. (Kılıçoğlu, 1954:254-258) T. Tekin *-IsAr* ekinin yapısını, kaynak metinlerden yararlanarak ve Türkçenin tarihi gelişme şartlarına dayanarak açıklamış ve örneklendirmiş (Tekin, 1954:453-455) ve Hatipoğlu’nun *-sAr* şart ekinin XIII. yüzyıldan sonra bir başka alana kayarak ve *-ı /-i* zarf-fiil ekleri ile birleşerek varlığını *-IsAr* gelecek zaman ekinde devam ettirdiği konusundaki görüşünün yanlış olduğunu belirtmiştir. Böylece A. von Gabain’in, *-sAr* şart eki ile Eski Anadolu Türkçesindeki *-IsAr* gelecek zaman eki arasında da bir bağlantı olduğu görüşünün yanlışlığı da ispat edilmiştir. G. J. Ramstedt ise Türkçe *+sA-* ekinin hem isim soylu hem de fiil soylu kelimelerden istek anlamında fiiller türettiğini, şart kipi kuruluşunun Türkçe ile Moğolca, Mançuca ve Tunguzca gibi Altay dillerindeki paralel gelişmesini göz önünde tutarak, bu ekin “*istek, niyet*” gösteren bir *+sA-* fiil türetme eki ile *-r* geniş zaman partisip ekinin kaynaşmasından oluştuğu görüşünü ortaya atmıştır. (Ramstedt, 1946:120-126) Zeynep Korkmaz bütün bu görüşler içinde Ramstedt’in görüşünü benimsemiş ve bundan farklı olarak şart kipi *-sA* eki ile dilek kipi *-sA* ekinin aynı yapı unsurlarından oluşmadığı görüşünü savunmuştur: “Bugün *-sA* şart ekinin Eski Türkçedeki *-sAr* şart ekinin devamı olduğu ve *-sAr* ekinin de Ramstedt’in belirttiği gibi, istek fiilleri türeten *+sA-* eki ile geniş zaman ekinin kaynaşmasından oluştuğu görüşü ilim alanınca benimsenmiş ve yaygınlaşmıştır. Şart kipinin meydana gelişinde hareket noktası elbette *+sA-* istek fiillerine dayanmaktadır. Fakat Eski Türkçede *-sAr* eki tam bir şart kipi görevinde olduğundan, bu kuruluşun içine dilek kipi görevini de yerleştirmek mümkün değildir. Kaynaklarda *-sA>-sA* şart eklerinin ikili bir görev dallanmasına uğrayarak sonradan dilek kipine yönelmiş olduğunu gösteren ipuçları da yoktur. Böyle bir yorum *-sA* ekinin tarihi gelişme şartlarına ters düşmektedir. Bu sebeple *-sA* dilek kipi ekinin yapısını *-sA* şart ekinden farklı bir partisip kuruluşunda aramak gerekmektedir.” (Korkmaz, 1995:163-165) *+sA-* ve *-sAr* şart kipi eklerinin yapısı ve kökeni üzerinde duran Türkolog ve Altayistlerden görüşleri en çok kabul gören G. J. Ramstedt’tir. (Bulak, 2011a:75-77) Ancak bu konudaki diğer görüşler gibi en çok kabul gören Ramstedt’in *-sAr>-sA-* şart kipi ekinin *+sA-* isimden fiil yapma ekiyle geniş zaman ekinin

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

kaynaşmasından oluştuğu şeklindeki görüşü de Türkçe'nin bilinen devrelerine uygun düşmemektedir.¹⁵

Köktürk Türkçesinde –sAr eki şart kipi görevindedir ve dilek kipi görevi yoktur. Eski Uygur Türkçesinde –sAr eki, şart kipinin şart anlamı dışında çok nadir de olsa dilek anlamında kullanıldığı örneklere rastlanır. (Hamilton, 1998:85-86) Şart kipi ekinde görülen bu dilek anlamında kullanıma temayülü Karahanlı Türkçesi döneminden sonra –sA- şart kipi ekinin +sA- ekiyle karıştırılmasıyla yaygınlık kazanmıştır. Eski Uygur Türkçesinin son dönemlerinde –sAr şeklinde olan şart kipinin sonundaki /r/ ünsüzü düşmeye başlamış ve Karahanlı Türkçesinde şart kipi eki –sA- şeklini almıştır. Böylece +sA- isimden fiil yapma ekiyle sesteş olmuştur. Şart kipi eki –sA- ile sesteşi olan +sA- isimden fiil yapma eki, Eski Uygur Türkçesinin son dönemleri ve Karahanlı Türkçesi döneminde asli görevleriyle bir arada kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde +sAk ekini alan kelimelerin yüklem olarak kullanılması, doğrudan fiillere gelen +sA- isimden fiil yapma ekinin –sA- şart kipi ekiyle karıştırılmasının yolunu açmıştır. Fiil köklerinden sonra gelen –ğ/-g fiilden isim yapma ekinin eriyip kaybolmasından sonra +sA- isimden fiil yapma ekinin doğrudan fiillere gelmeye başlamasıyla bu iki sesteş ekin karıştırılmasının önündeki son engel de kalkmıştır. –ğ/-g fiilden isim yapma ekinin eriyip kaybolmasından sonra doğrudan fiillere gelen +sA- isimden fiil yapma eki, Karahanlı Türkçesi döneminin sonlarından itibaren şart ekiyle karıştırılarak kullanılırken isimlere gelen +sA- isimden fiil yapma ekinin kullanımı devam etmiştir.

–sA- şart eki ile sesteşi –ğ/-g fiilden isim yapma ekinin eriyip kaybolmasından sonra fiillere gelen, “*arzu, istek, dilek*” anlamı taşıyan +sA- isimden fiil yapma ekinin birbirine karıştırılmasının doğal sonucu olarak –sA- şart kipi eki ile fiillere gelen +sA- isimden fiil yapma eki tek bir şekle dönüşmüş ve şart kipi dilek-istek işlevi kazanmıştır. Eski Türkçede olmayan bu işlev, Karahanlı Türkçesi döneminden sonra “*arzu, istek, dilek*” anlamı taşıyan +sA- isimden fiil yapma ekinin şart kipi ekinin yerine kullanılmasıyla kazanılan bir işlevdir. Böylece +sA- isimden fiil yapma eki hem şekil olarak şart kipinde kullanılmaya başlanmış hem de taşıdığı dilek-istek işlevini şart kipine taşımıştır. (Bulak, 2011b:31)

7. +sA- İsimden Fiil Yapma Eki ile +sI-(/+sU-) İsimden Fiil Yapma Eki İlişkisi

Kâşgarlı Mahmud Divanü Lû gat-it Türk'te +sI- ekinin yapısı ve kökeni hakkında aydınlatıcı bilgilere yer vermektedir: “+sA- (سا) edatındaki (ekindeki) elif (الف) ye (ی)’ye (+I) çevrilirse anlam değişir ve o kendisine nispet olunan nesnenin hâlini, tabiatını alır; bulunduğu hâlden başka bir hâle döndüğünü gösterir. “süçik suwsıdı” ve “üzüm açğ sıdı” gibi ki, “*Şarap sulandı.*”, “*Üzüm ekşidi.*” demektir. Bir halden bir hâle geçen akarlarla başka şeylerde bu kural her zaman böylece söylenir. Bu anlam, birinin bir şey kırdığı zaman söylenen “sıdı nengni “*Nesneyi kırdı.*” sözünden alınmıştır. Nasıl ki, su, şarabın tadını, ekşilik de üzümün tatlılığını bozar. Başka kurallar hep buradan çıkarılabilir. Bu söylediğim kural bütün Türk Dillerinde birdir. Bunun üzerinde birleşmiştir.” (Div. Trc. C.I.s.282) [Atalay, 2006] diyerek geçişsiz fiiller türeten bu ekin “*kırmak*” anlamındaki “sı-” fiilinden geldiğini ifade etmektedir.

Bu açıklamaya göre Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı XI. yüzyılda, “*bir hâlden bir hâle dönüşme*” anlamı veren +sI- isimden fiil yapma ekinin hangi fiilin kaynaşıp ekleşmesinden meydana geldiği henüz unutulmamıştır. Kaşgarlı'nın yaptığı açıklamalar, “*bir hâlden bir hâle*

¹⁵ Çünkü –sAr>-sA- şart kipi ekinin –sA- isimden fiil yapma ekinde geldiğini gösteren Türkçenin bilinen devrelerine ait örnekler bulunmamaktadır. –sAr>-sA- şart kipi eki, Köktürk Türkçesinin günümüze ulaşan metinlerinde çok işlek olarak kullanılmasına rağmen +sA- isimden fiil yapma eki hiç kullanılmamıştır. Ayrıca bu dönemde –sAr>-sA- şart kipi eki istek anlamı taşımayıp sadece şart anlamı taşımaktadır. Bu gibi sebepler –sAr>-sA- şart kipi ekinin +sA- isimden fiil yapma ekinin geniş zaman ekiyle kaynaşmasından oluştuğu görüşünün ispatlanmaya muhtaç olduğunu göstermektedir.

dönüşme” anlamı veren +sI- ekinin, “*kırmak*” anlamındaki “sı-” fiilinin ekleşmesinden oluştuğunu göstermektedir. Kaşgarlı’nın bu açıklaması Türkçenin dilbilim ölçülerine ve tarihî gelişme seyrine uygun düşmektedir. Ayrıca anlam olarak da “*kırmak*” anlamındaki bir fiil, “*bir hâlden bir hâle dönüşme*” görevinde bir ekleşmeye geçişe uygundur.

Kaşgarlı Mahmud “sı-” fiilinin ekleşmemiş şeklini eserinde ayrıca ele alarak örneklendirmiştir: “Sıdı: “*kırdı*”, “ol otuğ sıdı” “*O, odun kırdı.*”; “ol süni sıdı”, “*O, askeri yendi.*” (C-III, 249) [Atalay, 2006]. Buradan anlaşılmaktadır ki, sı- fiili bu dönemde ekleşmesine rağmen fiil olarak da kullanılmaktadır.

Sı- fiili, önce birleştiği ismi “*bir hâlden bir hâle geçiş, değişme, dönüşme*” görevi ile fiilleştirmiş ve daha sonra da ekleşmiştir. Bundan sonraki aşamada yeni türetmelere giderek küçük bir anlam kaymasıyla; “barımsındı” “*varır gibi oldu*”, “kelimsindi” “*gelir gibi oldu*” “begsig” “*bey gibi*” “*ķ ulsıg*” “*kul gibi*” örneklerindeki fonksiyonunu kazanmış olmalıdır. Kâşgarlı’nın +ImIn- şekli için yaptığı açıklamada: “Bu fiillerin aslı iki harflidir. /m/, /s/, /n/ getirilerek beşlilere katılmıştır. Bunlar üçlü, dörtlü, beşli fiillere birtakım anlamlar için getirilir.” demesi de ekin, yeni türetmelerde uğradığı görev kaymasına işaret etmektedir. (Korkmaz, 1995:193-194)

+sI- isimden fiil yapma eki, Eski Türkçenin Moğolca ile ortaklaşan ve seyrek rastlanan bir isimden fiil yapma ekidir. Köktürk Türkçesi ve Eski Uygur Türkçesi döneminde kullanılan birçok örnek mevcuttur: adınsıg <ad-in+sı-g “*başka türlü, fevkalâde, seçilmiş, mümtaz*” (Altun Yaruk, 62/7, 107/12, 443/13,447/13, 511/6); soyançg <soyan+sı-g “*iyi, tatlı, hoş*” (İyi ve Kötü Prens Hikâyesi XLVI/4)[Hamiton, 1998]; begsig (<beg+si-g) “*bey gibi, beye yakışır*” (Korkmaz, 1995: C-I, 193); ķ ulsıg (<kul+sı-g) “*köle gibi*” (Korkmaz, 1995:C-I, 193); yılsıg (yıl+sı-g) “*zengin, varlıklı*”(Kültigin Yazıtı Doğu Yüzü 26- Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü 31); adsıg (ad+sı-g) “*yaşlı, muhterem*”, adınçg (<adın-ç+sı-g) “*fevkalâde, mükemmel*”, (Kültigin Yazıtı Güney Yüzü 12 - Bilge Kağan Yazıtı Kuzey Yüzü 14) adınçg (<ad -ın-ç+sı-g) “*başka türlü, fevkalâde, seçilmiş, mümtaz*” (İyi ve Kötü Prens Hikâyesi XXXIV/2-LXXI/5)[Hamiton, 1998]; küsençig (küse-n-ç+sig) “*arzu edilen, istenilen*” (Altun Yaruk, 120/06, 641/4, 680/20); ķ orkınçg (<kork-ınç+sı-g) “*korkuya benzer, ürküntü gibi*” (İyi ve Kötü Prens Hikâyesi XVIII/3-XVIII/5-XXVI/5)[Hamiton, 1998] gibi. Köktürk ve Uygur metinlerinde -n- dönüşlülük eki ile genişletilmiş olarak veya türemiş kelimeler içinde yer alır: erksin- (erk+si-n-) “*hâkimiyeti ele almak*” (Altun Yaruk, 78/19, 263/23, 268/8, 359/2). Bu durum ekin erkenden türemelerle genişletildiğini ve +sİg, +çİg sıfatlarını oluşturduğunu gösteriyor. Görev itibari ile ek, “... *gibi görünmek, ... olarak kabullenmek, öyle sanmak*” gibi anlamlara gelmektedir. (Korkmaz, 1995:C-I, 193)

Divanü Lü gat-it Türk’te +sA- eki ile +sI- ekinin ayrı fiillerden türeyen ve ayrı anlamlar taşıyan ekler olduğu açıkça ifade edilmiş (C-I, 279–282) ve +sA- ekiyle olduğu gibi +sI- ekiyle de ilgili değişik yerlerde birçok örnek verilmiştir: suw+sı-, “*sulan-, su gibi olmak*” süçik suwsıdı “*şarap sulandı*”; açg +sı- “*ekşimek, ekşi gibi olmak*” üzüm açg sıdı “*üzüm ekşidi*” (C.I.s.282) et ķ aķ sıdı “*et kakaç olayazdı.*” (C-III, 286) ķ uruğ sıdı “*kurumaya yüz tuttu.*” (C-II, 334) yağ sıdı neng “*Adam yağ tadını aldı.*”; yakrı yağ ı yağ sımas “*İçyağı, yağ yerini tutmaz*” (C-II, 305) [Atalay, 2006] gibi.

Kâşgarlı Mahmud, +sI- ekinin genişlemiş şekli olan +sIn- “*bir şeyi yapar gibi görünüp de yapmama*” görevindeki şekliyle ilgili örneklerle de yer vermiştir: Turmsın-<turum+sı-n- “*gerçekten kalkmadığı halde kalkar görünmek*” ol yokaru turumsındı “*O, gerçekten kalkmadığı halde kalkar gibi göründü*” (C-II, 260), tarımsın-<tarım+sı-n- “*ekin ekmediği halde ekmiş görünmek*” ol tanğ tarımsındı “*O, gerçekten ekin ekmediği halde eker gibi göründü*” (C-II, 259), kelimsin-<kelim+si-n- “*gelir gibi görünmek*” ol berü kelimsindi “*O, beri gelir gibi göründü*”(C-II, 259); külümsindi<külüm+si-n- “*gülmediği halde güler gibi görünmek*” er külümsindi “*Adam güler göründü*” (C-II, 259); tilemsin-<tilem+si-n- “*ister gibi görünmek*” ol andın neng tilemsindi “*O,*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

ondan bir şey ister gibi göründü” (C-II, 258-259) bilemsin- <bilem+si-n- “biler görünmek” ol biçek bilemsindi “O, hakikatte bilemediği halde bıçağı biler göründü” (C-II, 258-259) [Atalay, 2006] gibi.

Eski Türkçede +sA- ekiyle türetilen fiiller (istek) ile +sI- ekiyle türetilen fiiller (benzerlik) iyice ayırt edilmesine rağmen (<suw+sa-mak “susamak” suw+sı-mak “sulanmak, su tadı almak”) yine tarihi dönemlerden bugüne bu iki ekin ve genişletilmiş şekillerinin dil şuurunda, anlam ve ses yakınlığı nedeniyle, karıştırıldığı görülmektedir. Banguoğlu bu tür karışıklığın görüldüğü fiilleri üç gruba ayırarak: “Az çok sarıh benzerlik anlamında “bulmak, saymak” anlamında +sA- fiilleri vardır: çoksa-, darsa-, çığse- gibi. Bu fiillerden çoğunun aynı anlamda +sI- değişiklikleri de vardır. (çoksu-, çığsi-, darsı-). Bunları asıl saymak mümkündür. Ancak bir takımının doğrudan doğruya +sA- ekiyle, fakat benzerlik anlatımıyla yapıldığını kabul etmek yerinde olur. Buna karşılık istek anlamında birçok +sA- fiillerinin de +sI- değişiklikleri vardır. Özellikle “dişi istemek” anlatımında olanların +sI- şekilleri yaygındır. (ersi-, boğası-, tekesi-). Bunları asıl saymak mümkün değildir. +sA- ekinin fiilden yalın ad tabanlarına gelmesiyle de bir çeşit +sA- fiilleri meydana gelmiştir. Bunlardan +Im+sA- eklerine benzer şekilde+Ik+sA- ekleri de birleşme istidadı göstermiştir. (kanıkça-, durukça-) Şu farkla ki burada +sA- eki, +Ik fiilden isim eki üzerine değil –Ik- fiilden fiil eki üzerine gelmiş görünür. Yalnız gec-ikse-n-/ gec-iksi-n- örneği de birleşik ek +Im+sA- fiillerinde olduğu gibi isim köküne gelmiş bulunur. +sA- fiilleri Yeni Türkçede artık benzerlik anlamında, “öyle bulmak, saymak” anlatımında fiiller yapmak istidadını göstermektedir: uzakça- “istib’at etmek”, büyükçe- “izam etmek”, gerekçe- “ihtiyaç duymak”, hafifçe- “istihfaf etmek”, rakipçe- “istirkap etmek” gibi.” (Banguoğlu, 2000:222–223) diyerek Türkiye Türkçesindeki bu karışıklığı açıklamıştır.

+sI- eki veya genişletilmiş +sIn- şekliyle (bazen de s-/h- değişimi ile) ve aynı görev ile tarihî yazı dillerinde olduğu gibi çağdaş yazı dillerinde de kullanılmaya devam edegelmektedir. Ancak Azeri Türkçesinde +sA- eki ile +sI- eki tek bir ekmiş gibi birbirlerinin yerine kullanılır: su+sA- “susamak”, ğ ärib+sä- “garipsemek, kendini yalnız hissetmek”, tamahsı- “tamah etmek; bir şeyi elde etmek için heveslenmek” (Kartallıoğlu-Yıldırım, 2007: 191) [Ercilasun, 2007]. Kırgız Türkçesinde +sI-/sU- eki, genellikle ünsüzle biten isimlere gelerek +sA- eki gibi aşırı istek ve ihtiyaç bildiren geçişli ve geçişsiz fiiller yapar: cer+si- “vatanını özlemek”, er+si- “bahadırılık taslamak” gibi. (Kasapoğlu Çengel, 2007: 505) [Ercilasun, 2007]. Kazan Tatar Türkçesinde +sI-/së - fiilden isim yapma eki, +sA- ve +sI- eki yerine kullanılmakta olup “isteme, eksikliği duyma, özleme” gibi anlamlar taşıyan gövdeler türetirken bazı örneklerde sadece olma bildiren biçimde de kullanılmaktadır: cir+së - “vatanını özlemek” yörek+së - “kendini iştiyaka kaptırmak” kıbir+sı- “kıpırdamak” gibi. Bu fiil gövdelerinden –n- dönüşlülük ekiyle genişlemiş (+sın-/së n-) ve yine olma, sayma kabul etme anlamları bildiren biçimleri de vardır: aşsın- “ıştahu açılmak”, işsë n- “denk görmek, umursamak” gibi. (Öner, 2007: 705) [Ercilasun, 2007].

Eski Türkçede +sA- ekiyle türetilen fiiller ile +sI- ekiyle türetilen fiiller iyice ayırt edilmesine rağmen tarihi dönemlerden bugüne bu iki ekin ve genişletilmiş şekillerinin dil şuurunda, anlam ve ses yakınlığı nedeniyle, karıştırıldığı görülmektedir. Hâlbuki +sA- eki ile +sI- eki köken, kullanım ve fonksiyon bakımından farklı eklerdir. Bu ekler, Türkçenin bazı tarihî dönemlerinde birbirinin yerine kullanılmış ya da birkaç Çağdaş Türk Dilinde birbirinin yerine kullanılıyorsa da bu eklerin anlamı, kökeni ve işlevi farklıdır. Bazı dilcilerin (Räsänen, 1957:150). (Deny, 1941:§844) (Kocavaş, 1998:431–432) öne sürdüğü gibi +sA- eki ile +sI- ekinin birbirinin varyantı olabileceği görüşü tarihî kaynaklardaki bilgilere uygun düşmemektedir.

7. Sonuç

Sondan eklemeli bir dil olan Türkçede yapım ekleri büyük önem arz etmektedir. Eklendikleri kelimelerden yeni kelime türeten yapım ekleri; dilin türeme, gelişme ve zenginleşme

Turkish Studies

aracıdır. Onun için dilimizdeki yapım eklerinin yapısı, kökeni ve gelişim evrelerinin iyi incelenerek özellikleri belirlenmelidir. Bu, dilimizin geliştirilmesi, zenginleştirilmesi ve gelecek kuşaklara sağlıklı bir şekilde aktarılması için çok önemlidir.

Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre +sA- isimden fiil yapma eki, "bir şeyi kendi istekleri, kendi dilekleri arasında saymak" anlamındaki sa- fiilinin ekleşmesiyle oluşmuştur. Sa-fiili, önce birleştiği ismi "arzu duyma, isteme" görevi ile fiilleştirmiş ve daha sonra da ekleşmiştir. Bu durum, Türkçenin dilbilim ölçülerine ve tarihî gelişme seyrine uygun düşmektedir. Ayrıca anlam olarak da "bir şeyi dilemek, istemek, dilekleri arasında saymak, öyle kabullenmek" anlamındaki bir fiil, "arzu etmek, istemek, dilemek" görevinde bir ekleşmeye geçişe uygundur. Buradan hareketle "arzu etmek, istemek" anlamı veren +sA- ekinin, "bir şeyi dilekleri arasında saymak, istemek" anlamındaki sa- fiilinin ekleşmesinden oluştuğu söylenebilir.

Eski Türkçede işlek olarak kullanılan -ğ/-g fiilden isim yapma ekinin +sA- isimden fiil yapma ekinden önce eklendiği fiil kök ve gövdelerinden düşmeye başladığı görülür. Fakat Eski Uygur Türkçesi döneminde sonu /t/, /l/, /t/, /d/, /p/ ve /ş/ harfiyle biten fiillerden sonra; Karahanlı Türkçesi döneminde sonu /r/ , /l/ ve bazı /t/ ile biten fiillerden sonra +sA- ekinin doğrudan gelmediği görülmektedir. Bu tür fiillerin +sA- ekini almadan önce bir -ğ/-g fiilden isim yapma ekiyle isimleştikten sonra bu eki aldığı ve bu harflerle biten fiiller dışındaki fiillerde -ğ/-g fiilden isim yapma ekinin düştüğü görülmektedir. -ğ/-g ekinin düşmesiyle +sA- isimden fiil yapma eki doğrudan fiillere getirilmeye başlanmıştır. Bu durum +sA- isimden fiil yapma ekinin önce isimlere, daha sonra -ğ/-g eki ile fiilden türeyen isimlere eklendiğini göstermektedir. Türkçenin ses tarihindeki gelişme seyrine uygun olarak, bu -ğ/-g ekinin eriyip kaybolmasından sonra da üçüncü bir aşama olarak +sA- isimden fiil yapma ekinin fiillere getirildiğini ortaya koymaktadır. Fiil köklerinden düşen -ğ/-g ekinin henüz düştüğü ve varlığını hissettirmeye devam ettiği de bu tür fiil köklerinden sonra +sA- isimden fiil yapma ekinin getirilmesinden anlaşılmaktadır.

Eski Türkçede -ğ/-g fiilden isim yapma eki, her fiilden sonra aynı anda, hemen ve tamamen düşmez. Örnekler, bu ekin Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde düşme sürecine girdiği fakat bütün fiil köklerinden aynı anda düşmediği, bunun bir süreç dâhilinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreç, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemi gibi uzun bir süreçtir. Kaşgarlı'nın verdiği bazı örneklerde görüldüğü gibi sonu /l/ ve /t/ ünsüzüyle biten aynı fiillerin bulunduğu örneklerde hem -ğ/-g ekinin kullanıldığı hem de kullanımdan düştüğü örnekler mevcuttur. Bu örnekler, bazı fiillerin -ğ/-g ekinin düştüğü ve varlığını koruduğu şekillerinin bir süre bir arada kullanıldığını göstermektedir.

Kaşgarlı'nın verdiği örnekler arasında bulunan +sA- ekinin istek anlamı dışındaki anlamlarda kullanıldığı örneklerde görüldüğü üzere +sA- ekinin bu dönemde "arzu etmek, istemek" anlamının dışındaki anlamlarda da kullanılmaya başlandığı görülür.

+sA- ekine, günümüze ulaşan Köktürk metinlerinde rastlanmıyor. Eski Uygur Türkçesinde ise "arzulama, istek duyma" anlamı veren +sA- (+sa- /+sä-) eki, kullanılan canlı bir ektir fakat çok işlek değildir. Eski Uygur Türkçesinde +sA- ekinin genişletilmiş şekli olan ve sıfat olan fail türeten +sAk eki, nadir de olsa kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde +sA- eki çok işlek bir ektir. İsim kök ve gövdelerine gelerek "arzu etmek, istemek" anlamında fiiller türettir. Bu dönemde fiil köklerinden sonra da +sA- ekinin kullanıldığı görülür. Bu durum, +sA- ekinden önce fiil kök ve gövdelerine gelerek onları isimleştiren -ğ/-g ekinin eriyip kaybolmasıyla oluşmuştur. Sonu /t/ , /l/ ve bazı /t/ ile biten fiillere +sA- eki getirilmeden önce fiilden isim yapma eki -ğ/-g ekinin hâlâ kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca +sA- ekini alan bazı kelimelerin isim ya da sıfat olarak kullanıldıkları örnekler ile +sA- ekinin, bazı kelimelerde, -t- fiilden fiil yapım (ettirgenlik) eki ile beraber kullanıldığı örnekler de vardır. Karahanlı Türkçesinde +sA- ekinin genişletilmiş şekli olan ve sıfat olan fail türeten +sAk eki de, çok işlek olarak kullanılmıştır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

Kaşgarlı'nın “bir iş yapılmadan önce o işin yapılmasını arzu eden ve sıfat olan bir fail” yapan ek olarak tanımladığı bu ekle türetilen kelimeler, yüklem olarak kullanılmıştır. Bu kullanım, +sA- isimden fiil yapma ekinin –sA- şart kipi ekiyle karıştırılarak bu ekin şart kipi eki olarak kullanılmasında büyük rol oynamıştır.

Kıpçak Türkçesi ve Harezmi Türkçesinde istek ifade eden fiiller türeten +sA- ekinin kullanımı fazla yaygın değildir. Bu ek, Karahanlı Türkçesine göre çok sınırlı sayıdaki kelimeye kullanılmıştır. +sA- eki isimlere gelerek onlardan istek anlamında fiiller türetir. +sA- ekinin doğrudan fiillere geldiği örnekler rastlanmamaktadır. Kıpçak Türkçesi eserlerinden Codex Cumanicus'ta geçen örneklerde görüldüğü üzere Eski Türkçedeki –ğ/-g fiilden isim yapma eki Kıpçak Türkçesinde –w'ye dönmekte, XIII. yüzyıldan itibaren metinlerine rastladığımız Oğuz Türkçesinde ise düşmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde +sA- eki umumiyetle “arzu etmek, bir şeye ihtiyacı olmak, saymak” manası verir. Ayrıca ekin +msA- şekli de az da olsa kullanılmıştır. Çağatayca Türkçesinde ise +sA- eki sadece bir örnekte vardır.

+sA- isimden fiil yapma eki, günümüzde Türkmen Türkçesi, Saha (Yakut) Türkçesi, Çuvaş Türkçesi ve Başkurt Türkçesi'nde kullanılmamaktadır. Bu ek, bunların dışındaki çağdaş yazı dillerinde –işlek olmasa da - kullanılan canlı bir ektir. Günümüzde sadece Tuva Türkçesinde işlek olarak kullanılır. Tuva Türkçesinde yaygın olarak ve fiillerden sonra –ık+sa-/ik+se-, -k+sa-/k+se- şekilleriyle kullanılır. Fiiller önce –(I)k ekiyle isim yapılmakta, +sA- eki bu ekten sonra isimden fiil yapma eki olarak kullanılmaktadır. +sA- isimden fiil yapma eki, çağdaş yazı dillerinde genellikle +sA- şeklinde olup şekil olarak fazla değişikliğe uğramamıştır. Sadece Altay Türkçesinde +zA-, Kazan Tatar Türkçesinde +sı-/+ş - şeklinde kullanılmaktadır. Ayrıca Azeri Türkçesinde +sA- şeklinde olan ek, bazen +sı- şeklinde kullanılır. Kırgız Türkçesinde +sA- şeklinde olan ek, eklendiği kelimelerin ses özelliğine göre +so-/+sö- olarak da kullanılmaktadır. Ek, diğer yazı dillerinde herhangi bir şekil değişikliğine uğramamıştır.

+sA- isimden fiil yapma eki, Türkiye Türkçesinde işlev olarak oluşturduğu fiillerde, isim kök ve gövdelerinden eklendiği isme karşı istek ve ihtiyaç bildiren fiillerle, eklendiği isimden ve genellikle sıfatlardan “gibi görmek, gibi saymak” anlamında fiiller türetmek üzere birbirinden az çok farklı iki görevde kullanılır. Diğer çağdaş yazı dillerinde bu ek, istek anlamında fiiller türettiği gibi istek anlamı dışında yapma ve olma anlamında fiiller de türettir. Ayrıca çağdaş yazı dillerinin bazılarında +sA ekinin yanı sıra başka işlevlerdeki eklerin (+sI-/+sU-, +sIrA-) de isimlere gelerek istek anlamında fiiller türettiği görülmektedir.

İsimlerden, istek ve ihtiyaç ifade eden, olma veya yapma bildiren fiiller türeten ve Karahanlı Türkçesi dışındaki tarihî yazı dillerinde işlekliliği az olan +sA- isimden fiil yapma ekinin çağdaş yazı dillerinde unutulmak üzere olduğu ve başlıca birkaç örnekte kaldığı görülüyor. +sA- ekinin bugün unutulması esnasında sesteşi olan –sA- şart ekiyle karıştırılmamak üzere dışlanması tesirli olmuş olabilir. Ayrıca Çağdaş Doğu Türkçesinin Kıpçak grubu yazı dillerinde bu ekte bulunan istek ifadesinin isimlere “kel-” yardımcı fiilinin getirilmesiyle “su+sa- ~ içkisi kel-” karşılandığı da dikkate alınmalıdır.

+sA- isimden fiil yapma ekinin +sAk +ImsA-/+UmsA-, +ImsAr/+Umsar, +sAl, +sAlIk, +sAkIn, +sAn, +sAnAk, +sAr, +sArA, +sArI, +sAvUl olmak üzere on iki genişletilmiş şekli vardır. Bunlardan +sAk, +ImsAr/+Umsar, +sAl, +sAlIk, +sAkIn, +sAn, +sAnAk, +sAr, +sArA, +sArI, +sAvUl eklerinin birleşik şekilleri isimden isim yapma eki olarak kullanılırken yalnız +ImsA-/+UmsA- ekinin birleşik şekli isimden fiil yapma eki olarak kullanılmaktadır. Bu eklerden +sAk eki Eski Türkçe döneminden beri kullanılırken diğerleri daha sonraki dönemlerde oluşmuşlardır. +sAk, +ImsA-/+UmsA-, +ImsAr/+Umsar, +sAl ekleri Türkiye Türkçesinde kullanılan canlı eklerdendir. Bunların en işlek olanı yabancı kelimelerin Türkçeleştirilmesinde ve yeni kelime türetilmede çok kullanılan +sAl ekidir. Günümüzde bu ekle yeni kelimeler türetilmeye

Turkish Studies

devam edilmektedir. Hatta bu ek isimlere gelen bir yapım eki olmasına rağmen eğitsel, işitsel, görsel kelimelerinde olduğu gibi kurala aykırı olarak fiillere de eklenerek bu ekle yeni kelimeler türetilmiştir. +sAIlk, +sAkIn, +sAn, +sAnAk, +sAr, +sArA, +sArI ve +sAvUl ekleri ise günümüzde pek kullanılmayan, ağızlarda sınırlı sayıda örnekleri olan veya sözlüklerde kalan ölü eklerdir. +sA- ekinin genişletilmiş şekilleri istek anlamı dışına çıkmışlardır. İstek anlamını koruyan tek ek, +sAk ekidir. Bunun dışındaki genişletilmiş şekiller istek anlamından uzaklaşarak değişik anlamlarda isimler türetirken +ImsA-/UmsA- eki “*öyle sayma, gibi görme*” anlamında benzerlik gösteren fiiller türetir. +sAIlk (<+sAl+Ilk) ekini oluşturan eklerden -I fiilden isim yapma ekinin /I/ sesi ile +Ilk isimden isim yapma ekinin başında bulunan /I/ sesi zamanla birleşerek tek ses haline gelmiştir. +ImsA-/UmsA- ekini alan sonu /k/ ünsüzü ile biten kelimelerde ekten önce gelen /k/ sesinin düştüğü görülür.

-sAr ekinin yapısı ve kökeni ile ilgili dilbilimciler çok farklı görüşler öne sürmüşlerdir. +sA- ve -sAr şart kipi eklerinin yapısı ve kökeni üzerinde duran Türkolog ve Altayistlerden görüşleri en çok kabul gören G. J. Ramstedt'tir. Ancak bu konudaki diğer görüşler gibi en çok kabul gören Ramstedt'in -sAr>- sA- şart kipi ekinin +sA- isimden fiil yapma ekiyle geniş zaman ekinin kaynaşmasından oluştuğu şeklindeki görüşü de Türkçe'nin bilinen devrelerine uygun düşmemektedir.

Köktürk Türkçesinde -sAr eki, şart kipi görevindedir ve dilek kipi görevi yoktur. Eski Uygur Türkçesinde -sAr eki şart kipinin şart anlamı dışında çok nadir de olsa dilek anlamında kullanıldığı örneklere rastlanır. Şart kipi ekinde görülen bu dilek anlamında kullanılma temayülü, Karahanlı Türkçesi döneminden sonra -sA- şart kipi ekinin +sA- ekiyle karıştırılmasıyla yaygınlık kazanmıştır. Eski Uygur Türkçesinin son dönemlerinde -sAr şeklinde olan şart kipi ekinin sonundaki /r/ ünsüzü düşmeye başlamış ve Karahanlı Türkçesinde şart kipi eki -sA- şeklini almıştır. Böylece +sA- isimden fiil yapma ekiyle sesteş olmuştur. Şart kipi eki -sA- ile sesteşi olan +sA- isimden fiil yapma eki, Eski Uygur Türkçesinin son dönemleri ve Karahanlı Türkçesi döneminde asli görevleriyle bir arada kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde +sAk ekini alan kelimelerin yüklem olarak kullanılması, doğrudan fiillere gelen +sA- isimden fiil yapma ekinin -sA- şart kipi ekiyle karıştırılmasının yolunu açmıştır. Fiil köklerinden sonra gelen -ğ/-g fiilden isim yapma ekinin eriyip kaybolmasından sonra +sA- isimden fiil yapma ekinin doğrudan fiillere gelmeye başlamasıyla bu iki sesteş ekin karıştırılmasının önündeki son engel de kalkmıştır. -ğ/-g fiilden isim yapma ekinin eriyip kaybolmasından sonra doğrudan fiillere gelen +sA- isimden fiil yapma eki, Karahanlı Türkçesi döneminin sonlarından itibaren şart ekiyle karıştırılarak kullanılırken isimlere gelen +sA- isimden fiil yapma ekinin kullanımı devam etmiştir.

-sA- şart eki ile sesteşi -ğ/-g fiilden isim yapma ekinin eriyip kaybolmasından sonra fiillere gelen, “*arzu, istek, dilek*” anlamı taşıyan +sA- isimden fiil yapma ekinin birbirine karıştırılmasının doğal sonucu olarak -sA- şart kipi eki ile fiillere gelen +sA- isimden fiil yapma eki tek bir şekle dönüşmüş ve şart kipi dilek-istek işlevi kazanmıştır. Eski Türkçede olmayan bu işlev, Karahanlı Türkçesi döneminden sonra “*arzu, istek dilek*” anlamı taşıyan +sA- isimden fiil yapma ekinin şart kipinin ekinin yerine kullanılmasıyla kazanılan bir işlevdir. Böylece +sA- isimden fiil yapma eki hem şekil olarak şart kipinde kullanılmaya başlanmış hem de taşıdığı dilek-istek işlevini de şart kipine taşımıştır.

Kâşgarlı Mahmud geçişsiz fiiller türeten +sI- ekinin “*kırmak*” anlamındaki “sı-” fiilinden geldiğini ifade etmektedir. Bu açıklamaya göre Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı XI. yüzyılda, “*bir hâlden bir hâle dönüşme*” anlamı veren +sI- isimden fiil yapma ekinin hangi fiilin kaynaşıp eklenmesinden meydana geldiği henüz unutulmamıştır. Kaşgarlı'nın bu açıklaması Türkçenin dilbilim ölçülerine ve tarihî gelişme seyrine uygun düşmektedir. Ayrıca anlam olarak da “*kırmak*” anlamındaki bir fiil, “*bir hâlden bir hâle dönüşme*” görevinde bir eklenmeye geçişe uygundur.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/3, Summer, 2012

Kaşgarlı'nın yaptığı açıklamalar, “bir hâlden bir hâle dönüşme ” anlamı veren +sI- ekinin, “kırmak” anlamındaki “sı-” fiilinin ekleşmesinden oluştuğunu göstermektedir. Sı- fiili, önce birleştiği ismi “bir hâlden bir hâle geçiş, değişme, dönüşme” görevi ile fiilleştirmiş ve daha sonra da ekleşmiştir. Bundan sonraki aşamada yeni türetmelere giderek küçük bir anlam kaymasıyla benzerlik fonksiyonunu kazanmıştır.

+sI- isimden fiil yapma eki, Eski Türkçenin Moğolca ile ortaklaşan ve seyrek rastlanan bir isimden fiil yapma ekidir. Köktürk ve Uygur metinlerinde -n- dönüşlülük eki ile genişletilmiş olarak veya türemiş kelimeler içinde yer alır. Divanü Lû gat-it Türk'te +sA- eki ile +sI- ekinin ayrı fiillerden türeyen ve ayrı anlamlar taşıyan ekler olduğu açıkça ifade edilmiş ve +sI- ekiyle ilgili birçok örnek verilmiştir. +sI- eki veya genişletilmiş +sIn- şekliyle (bazen de s-/h- değişimi ile) ve aynı görev ile tarihî yazı dillerinde olduğu gibi çağdaş yazı dillerinde de kullanılmaya devam edilmektedir.

Eski Türkçede +sA- ekiyle türetilen fiiller (istek) ile +sI- ekiyle türetilen fiiller (benzerlik) iyice ayırt edilmesine rağmen tarihi dönemlerden bugüne bu iki ekin ve genişletilmiş şekillerinin dil şuurunda, anlam ve ses yakınlığı nedeniyle, karıştırıldığı görülmektedir. +sA- eki ile +sI- eki köken, kullanılış ve fonksiyon bakımından farklı eklerdir. Bu ekler, Türkçenin bazı tarihî dönemlerinde birbirinin yerine kullanılmış, ya da birkaç Çağdaş Türk Dilinde birbirinin yerine kullanılıyorsa da bu eklerin anlamı, kökeni ve işlevi farklıdır. Bazı dilcilerin (Räsänen, 1957:150). (Deny, 1941:§844) (Kocasavaş, 1998:431–432) öne sürdüğü gibi +sA- eki ile +sI- ekinin birbirinin varyantı olabileceği görüşü tarihî kaynaklardan edindiğimiz bilgilere uygun düşmemektedir.

8. KAYNAKÇA

- ARAT, R. Rahmeti,(1955) "*Türkçede Kelime ve Eklerin Yapısı*", (Nisan 1955, C: IV, S: 43, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi). Ankara, s. 396-401.
- ARAT, R. Rahmeti, (1965), *Eski Türk Şiiri*, Ankara.
- ARGUNŞAH, Mustafa- Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA - Özcan TABAKLAR (2011) *Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- ATA, Aysu, (1997) *Kıssasü'l- Enbiyâ I-II*, TDK Yayınları, Ankara.
- ATA, Aysu, (1998) *Nehcü'l- Ferâdis I-II-III*, TDK Yayınları, Ankara.
- ATA, Aysu, (2002), *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, Simurg Yay., İstanbul.
- ATALAY, Besim, (1999) *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I-II-III-IV*, TDK Yayınları, Ankara.
- ATALAY, Besim, (1941) *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, TDK Yay., Ankara.
- BANG, W. (1916), *Studien zur Vergleichenden Grammatik der Türksprachen I-II*, SBAW, Berlin.
- BANG, W. (1923) "*Das negative Verbum der Türksprachen*" SBAW, Phil.-hist. Kl. 1923, XVII. Berlin, s. 114-131.
- BANGUOĞLU, Tahsin, (1941) "*Türkçede Kelime Teşkili*", DB I, İstanbul.
- BANGUOĞLU, Tahsin, (2000) *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 6.Baskı, Ankara.
- BROCKELMANN, C. (1954), *Osttürkische Grammatik der İslamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden.
- BULAK, Şahap, (2011a) "*Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Şart Kipi*" SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi Sayı: 30, Konya, s.71-98.

- BULAK, Şahap, (2011b) “-sA Ekinin İşlevleri”, AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı: 46 Erzurum, s.25-38.
- BURAN, Ahmet- ALKAYA, Ercan, (2009) *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, 6. Baskı, Ankara.
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1973) “*Türkçe Türetme Ekleri Üzerine Bir Çalışma*”, HSBBD V, 1, 47-56. s.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- DANKOFF, Robert- James KELLY (1982) *Mahmud el- Kaşgari- Türk Şiveleri Lügati I*, Harvard Üniversitesi Basımevi.
- DEMİRCAN, Ömer,(1977) *Türkiye Türkçesinde Kök- Ek Bileşmeleri*, TDK Yay., Ankara.
- DENY, Jean, (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul.
- DİZDAROĞLU, Hikmet,(1962) *Türkçede Sözcük Yapma Yolları*, TDK Yay., Ankara.
- ECKMANN, Janos, (2009) *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), Kesit Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.
- ECKMANN, Janos, (1988), “*Çağatayca*”, *Tarihî Türk Şiveleri* (Yay.: Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara: 211-245.
- ECKMANN, Janos, (1988), “*Harezm Türkçesi*”, *Tarihî Türk Şiveleri* (Yay.: Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara: 173-210.
- ERASLAN, Kemal, (2000), “-sar/-ser İsim-fül Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları”, Hasan Eren Armağanı, TDK Yay., Ankara, s. 92-127.
- ERASLAN, Kemal, (1996) “+sı-/+si- (+su-/+sü-) İsimden Fiil Yapma Eki ile +sı-/+si- (+su-/+sü) Füliden Fiil Yapma Eki ve Genişletilmiş Şekilleri”, TKA. (Prof. Dr. Zeynep Korkmaz’a Armağan) XXXII/1-2, 1994, Ankara, s.47-62.
- ERCİLASUN, Ahmet B., (2007) *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet B., (1995) “*Kaşgarlı Mahmud’da -sa/-se- Eki*”, Türk Dili Dergisi, Sayı: 521 Ankara, s. 449-455.
- ERGİN, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, 20. Baskı, İstanbul.
- GABAIN, A. von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet AKALIN) TDK Yayınları, 5. Baskı, Ankara.
- GABAIN, A. von (1974), *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden.
- GABAIN, A. von (1979), “*Codex Cumanicus’un Dili*” *Tarihi Türk Şiveleri*, (Çev. Mehmet AKALIN), Ankara.
- GABAIN, A. von (1940), *Die Natur des predikats in den Türksprachen*, KCs. A. III/1 Wiesbaden.
- GABAIN, A. von (1959), “*Türkçede Fiil Birleşmeleri*”, TDAY Belleten, Ankara, s. 16–28.
- GABAIN, A. von *Türkische Turfan Texte VIII*, Texte in Brahmischrift, Berlin Akademie.
- GÜLSEVİN, Gürer, (1997) *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yayınları, Ankara.

- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, (1997) *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, Ankara.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, (2008) *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları 3. Baskı, Ankara.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, (1992) *Türk Dilinde Yapı Bakımından Füller*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- HAMILTON, James Russell, (1998) *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Çev. Vedat KÖKEN) TDK Yay., Ankara.
- HATİPOĞLU, Vecihe, (1974) *Türkçenin Ekleri*, TDK Yay., Ankara.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, (1994) *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim*, TDK yayınları Ankara, 2006.
- KAYA, Ceval, (1994) *Uygurca Altun Yaruk*, TDK Yay., Ankara.
- KILIÇOĞLU, Vecihe (1954) “*Şart Kipi*”, Türk Dili c. III sayı:29 Ankara, s. 254–258.
- KOCASAVAŞ, Yıldız, "+sa- / +se- İsimden Fiil Yapma Eki ve ile -sa/-se Fiilden Fiil Yapma Eki ve Genişletilmiş Şekilleri Genişletilmiş Şekilleri", *TDED*, C. XXVIII, İstanbul 1998, s. 419–434.
- KORKMAZ, Zeynep, (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep, (1995) “*Köktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları üzerine*”, TDÜA I, TDK Yay., Ankara, s. 188-194.
- KORKMAZ, Zeynep, (2000) *Türkçe 'de Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, 4. Baskı, TDK Yay., Ankara, 92 s.
- KORKMAZ, Zeynep, (1995), “*-sa/-se Dilek Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?*” TDÜA I. Cilt, TDK Yayınları, Ankara, s.163–165.
- KÖSEARİF, Fuat, (1945) *"Ekler ve Takılar"*, TDAY-B, Seri: III, Sayı: 4 -5, Kasım 1945, TDK Yay., Ankara, s. 343-352.
- MANSUROĞLU, M., (1960) *"Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerine Bazı Notlar"*, TDED, İÜ Edebiyat Fak.Yay., İstanbul, C. 10, S. 1-2, s. 5.
- ÖNER, Mustafa, (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yayınları, Ankara.
- ÖZTÜRK, Rıdvan, (2010) *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- ÖZYETGİN, A. Melek, (1996) *Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara.
- RAMSTEDT, G. J. (1946) *Zum Türkischen Konditional*, “FUF” XXIX/3, Helsinki.
- RÄSÄNEN, Martti (1957) *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Helsinki.
- TAŞKIRAN, Celal, (2001) *"Türkçenin Ekleri"*, ÇTD, Dil Derneği Yay., Ankara, C.14, S. 163, s. 309.
- TEKİN, Talat, (2010) *Orhun Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4.Baskı, Ankara.
- TEKİN, Talat, (2000) *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Simurg Yay.
- TEKİN, Talat, (1954) “*-Isar Ekinin Türeyişi*”, Türk Dili III/32 Ankara, s. 453–455.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri, (1994) *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer - Metin - Sözlük*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

ZÜLFİKAR, Hamza, (1991) *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, TDK Yayınları, Ankara.